જૈન ધર્મનો પરિચય

લેખક

સિદ્ધાંતમહોદધિ

દિવંગત પૂજ્ય આચાર્યદેવ

શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી મહારાજના

શિષ્યરત્ન

તપોમૂર્તિ, તત્ત્વજ્ઞસંત

પ્રભાવક પ્રવચનકાર, શિબિર વાચનાદાતા

પૂજ્ય

ગીતાર્થ આચાર્યદેવ

શ્રી વિજયભુવનભાનુસૂરિજી મહારાજ

☐ પ્રથમ પ્રકાશન : વિ. સં. ૨૦૧૮
☐ ચોથું પરિવર્ધિત સંસ્કરણ :
વીર સંવત ૨૫૦૩ : વૈશાખ સુદ દસમ
દિનાંક ૨૯, મે-૧૯૭૭
પાંચમું સંસ્કરણ
મે-૧૯૭૮
☐ વી. સં. ૨૫૦૪ વશાખ
☐ પ્રકાશક :
દિવ્યદર્શન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ
૬૮, ગુલાલવાડી, ત્રીજે માળે
મુંબઈ, ૪૦૦-૦૦૪

મૂલ્ય : પાંચ રૂપિયા

પ્રાપ્તિસ્થાન ☐
કુમારપાળ વિ. શાહ ☐
૬૮, ગુલાલવાડી, ત્રીજે માળે ☐
મુંબઈ, ૪૦૦-૦૦૪ ☐
ફોન : ૩૪૮૫૮૩ : ૩૩ ૦૫૪૯ ☐
આવરણ અને અન્ય ચિત્રો : હસમુખ સોદાગર ☐

મુદ્રક : શ્રી સરયૂ પ્રિન્ટરી, સ્ટેશન રોડ, સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

• પ્રકાશકીય-નિવેદન •

જીવનમાં સ્વચ્છ અને સ્વસ્થ બુદ્ધિ તથા આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ ઉપર સ્વ-પરના કલ્યાણના અને જીવનની સફળતાનો આધાર છે.

મહાન પુણ્યોદયે જૈનકુળમાં જન્મ પામ્યા છતાં શાળા કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને મોટે ભાગે મહાપવિત્ર ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક શિક્ષણ ન મળવાને લીધે આજે પીરસાતા ભૌતિક-વાદી જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને કેળવણી બુદ્ધિને તૃષ્ણા-અસંતોષ-વિષયવિલાસ અને તામસ ભાવોથી રંગાયેલા રાખે છે. પછી એમ વિકૃત બનેલા માનસથી પ્રવૃત્તિ કેઈ પાપભરી રહ્યા કરે એમાં નવાઈ નથી. ધર્મી માતા-પિતાને આ દૃશ્ય જોઈ ભારે ક્ષોભ અને કરુણા ઉપજે છે એ જાણવા સાંભળવા મળે છે. નવી પ્રજાને માટે કોઈ વ્યવસ્થિત યોજના વિના એમાંથી નીપજનાર ભાવી જૈન સંઘ કેવો બને, એની કલ્પના પણ હૃદયને ક્ષુબ્ધ કરી દે છે.

એવા જડ, વિજ્ઞાન, ભૌતિક વાતાવરણ અને વિલાસી જીવનની વિષમયતાના નિવારણાર્થે તત્ત્વજ્ઞાન અને સન્માર્ગ-સેવનની જરૂર છે. આમાં તત્ત્વજ્ઞાન પણ અંતરાત્મામાં પરિણ-મન પામે એવું તત્ત્વપરિણતિરૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ કોઈપણ મોક્ષદૃષ્ટિ ભવ્યાત્મા માટે અતિ આવશ્યક છે.

તત્ત્વપરિણતિ માટે તત્ત્વોનો બોધ, ચિંતન અને એને

વર્ધમાન સેવા કેન્દ્ર તરફથી આજ તેની ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે, અગાઉની આવૃત્તિઓ કરતાં આ ચોથી આવૃત્તિમાં જરૂરી ઘણું સંસ્કરણ કરવામાં આવ્યું છે, આ સંસ્કરણ પણ પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રીએ પોતે કર્યું છે. શાળા-કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને સમજવામાં સરળતા પડે તે માટે દરેક પ્રકરણમાં પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રીએ સુધારા-વધારા કર્યા છે. ઉગ્ર વિહાર તેમ જ નાદુરસ્ત તબિયત અને ચાલુ તપશ્ચર્યા સાથે પણ તેઓશ્રીએ ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક આ પુસ્તકનું બધું જ મેટર મૂળ સાદ્યંત જોયું છે, તપાસ્યું છે, અને સુધાર્યું છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકની આ વખતે વધુ વિશેષતા એ છે કે આમાં જીવવિજ્ઞાન, અજીવ તત્ત્વ, નવતત્ત્વ અને કર્મચક્રના ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે, આ ચિત્રોથી તે તે વિષયોની સમજ વધુ સરળ અને સ્પષ્ટ બનશે.

૩૮ પ્રકરણો આ પાઠ્યપુસ્તકમાં છે, દરેકના અંતે પ્રશ્નો આપ્યાં છે. દરેક પ્રકરણનો વિષય વાંચવાથી સમજાશે કે આ પુસ્તક નવી જૈન પ્રજા, બુઝર્ગ જૈનો તથા જૈનેતરો વગેરે માટે ઘણું ઉપયોગી છે, કેમકે આજના કહેવાતા શિક્ષણમાંથી આર્યપ્રજાના પ્રાણભૂત ધર્મતત્ત્વનાં શિક્ષણને રુખસદ મળી છે; ને તેથી પ્રજા વિનાશકારી જડવાદ અને વિલાસવાદ તરફ ઘસડાઈ રહી છે! આવા અવસરે ધર્મ-તત્ત્વનું અને આર્ય સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપી પ્રજાને સચેતન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

પાઠશાળાઓમાં ૨-૩ વર્ષનો કોર્સ બાંધી આ પુસ્તક ભણાવી શકાય. બુઝર્ગ જૈનો પણ આ પુસ્તકના ઊંડા અભ્યાસથી એમને ધર્મસંબંધી સારો બોધ મેળવી શકશે.

આજે કેટલાક જૈનેતર ભાઈઓ પણ જૈનધર્મ સમજવા આતુર હોય છે, અગર તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ હોય છે. એમને પ્રસ્તુત પુસ્તકથી જૈનધર્મના વિવિધ અંગો સરળ ભાષામાં ટૂંકા વાંચને સમજવા માટે આ પુસ્તક આપી શકાય એવું છે. ગુરુગમ દ્વારા ઊંડા અભ્યાસથી સારામાં સારો બોધ મળી શકશે.

આ પુસ્તક ભણવાના લાભ :- પહેલો લાભ એ, કે જૈનધર્મમાં બતાવવામાં આવેલા તત્ત્વો કેટકેટલા અર્થ-ગંભીર, અતુલ અને અસાધારણ છે અને એની પોતાની કેવી આગવી વિશેષતા દર્શાવે છે, એનો ખ્યાલ આવશે. તથા માનવજીવનની ઈતિકર્તવ્યતાનું ભાન થશે. બીજું આર્ય-સંસ્કૃતિ, જૈનધર્મ અને એના શાસન સ્થાપક તીર્થંકર ભગવાન પ્રત્યે અનહદ માન ઉપજશે. વળી તે જીવનને ઉત્તમ રીતે જીવવામાં અતિ ઉપયોગી નીવડશે. સાથે એ પણ સમજાશે કે ભૌતિક વિજ્ઞાન કરતાં આધ્યાત્મિક-વિજ્ઞાન કેટલું ચઢિયાતું અને જીવનમાં સાચી શાંતિ, સ્ફુર્તિ તથા આબાદી આપનારું, ભવ્યતત્ત્વદૃષ્ટિદાયી છે...વગેરે.

ગુરુગમ દ્વારા દોહનગ્રન્થનું અધ્યયન અતીવ લાભદાયી નીવડશે. ગુરુની જરૂર એટલા માટે છે કે એમાં કેટલાંય સ્થાને ટૂંકા વાક્યોમાં પ્રશ્નો ઉત્તરો સમાયેલા છે, વિસ્તૃત વિવેચનના સંક્ષેપ રહેલા છે અને અનેક પદાર્થોના સૂચન પડેલા છે. ટૂંકમાં તત્ત્વચિંતન અને સન્માર્ગ-સાધના માટે આમાંથી બહોળા પદાર્થો મળી શકશે.

અભ્યાસ પદ્ધતિ :- પ્રકરણનો અંશ વાંચી, સંક્ષેપ મુદ્દાઓમાં ધારણા કરી પુસ્તક જોયા વિના મોઢેથી બોલીને તે પદાર્થોનું પુનઃ અવધારણ કરવું. પછી આગળ બીજો નવો અંશ વાંચી પદાર્થોના મુદ્દાઓની કડી જોડતા રહેવું. શિક્ષકે

બાળકોને ત્યાં ને ત્યાં પદાર્થો તૈયાર કરાવવા માટે એક સરળ ઉપાય એ છે કે શિક્ષકે ચારેક પદાર્થો સમજાવી વારાફરતી વિદ્યાર્થીઓને ક્રમે-અક્રમ તે પદાર્થોને પૃછીને ઘુંટાવવા અને મુદ્દાઓનું સંકલન કરી ધારણા કરાવી અને પુનઃ પુનઃ સમજાવી-ઘુંટાવી તૈયાર કરાવવા છેવટે પ્રકરણના અંતે આખા પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરવો. બીજે દિવસે નવા અધ્યયન પૂર્વે ટૂંકમા એકાદ વાર આવૃત્તિ-રીવીઝન કરાવી આગળ વધવું.

આધુનિક માનસ ધરાવતા કોલેજિયન હાઈસ્કૂલનાં વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્મિક સંસ્કાર-સિંચન તેમજ ચારિત્ર-ઘડતર માટે અમારી આગ્રહભરી વિનંતીથી અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી અવિરત શ્રમથી વિદ્વદ્વર્ય પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજયભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે પ્રસ્તુત 'જૈન ધર્મનો પરિચય' પાઠ્ય-પુસ્તક લખી આપવા અમારા પર મહાન અનુગ્રહ કર્યો છે

'જૈન ધર્મનો પરિચય' નામનું આ પાઠ્ય પુસ્તક વિશ્વકલ્યાણ, જિનશાસન અને એના તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટે સૌ કોઈને ઉપયોગી બની રહેશે એ ભાવનાથી 'વર્ધમાન સેવા કેન્દ્ર-મુંબઈ' તેનું પ્રકાશન કરી આપ સૌના કર-કમળોમાં અર્પણ કરે છે. સૌ કોઈ એનાં તત્ત્વનાં મર્મને પામી સ્વ-પર કલ્યાણ સાધો એ જ શુભ કામના.

લિ૦ મયાભાઈ લક્ષ્મીચંદ શાહ, અમદાવાદ
,, પ્રકાશચંદ્ર વિમળભાઈ શાહ. મુંબઈ
,, કુમારપાળ વિમળભાઈ શાહ, મુંબઈ
વર્ધમાન સેવા કેન્દ્ર, મુંબઈ. ટ્રસ્ટીઓ

વીર સંવત ૨૫૦૩. વૈશાખ સુદ ૧૦, તા. ૨૯ મે- ૧૯૭૭

જૈનધર્મની પ્રાચીનતાના પુરાવા

જૈન ધર્મ બીજા સર્વ ધર્મો કરતાં પ્રાચીન છે આ વાત વેદ-પુરાણ ઉપનિષદ અને ભારતીય તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ગ્રંથોથી સત્ય સાબિત થઈ ચુકી છે. 'જૈન ધર્મ અને તેની પ્રાચીનતા' નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પં. શ્રી અંબાલાલ લખે છે કે—

"બૌદ્ધધર્મ તો દેખીતી રીતે અઢી હજાર વર્ષો પહેલાં જ પ્રગટ થયો છે; એટલું જ નહિ, ભગવાન બુદ્ધે જૈન સિદ્ધાંતોનો અનુસરણ કર્યો હતો. જૈન સિદ્ધાંતોમાં બનાવેલી તપસ્યાની પરાકાષ્ટામાંથી કંટાળીને જ તેમણે મધ્યમમાર્ગ પ્રચલિત કર્યો તે જ બૌદ્ધધર્મરૂપે પ્રચલિત થયો એ હકીકત ઐતિહાસિક છે.

"હિંદુ ધર્મના મુખ્ય એવા વેદ ગ્રંથોની ભાષા અને અર્થ હજીય ગૂઢ છે. ટીકાકારો ઘણી વખત પોતાને મનફાવતા અર્થો કરે છે; છતાં એમાં કેટલાંક સ્પષ્ટ નામો એવાં છે, કે જે જૈનધર્મના તીર્થંકરોના નામનું સૂચન કરે છે. એ જ પરંપરા 'શ્રીમદ્ ભગવત'માં સ્પષ્ટ રૂપે દેખા દે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતકારે શ્રી ઋષભદેવનું ચરિત્ર ઘણું સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એવા મહાપુરુષને હિંદુધર્મના ૨૪ અવતારોમાં પણ સ્થાન આપ્યું છે. આ ઉપરથી જૈન ધર્મની પ્રાચીન પરંપરનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

"ભગવાન મહાવીરના ૧૧ ગણધરો અને તે પછીના ધુરંધર જૈનાચાર્યો થયા છે તે મોટા ભાગે વૈદિક શાસ્ત્રોના વિદ્વાન બ્રાહ્મણો જ હતા, જેમણે પોતાના જ્ઞાનની અપૂર્ણતાથી અસંતુષ્ટ થઈને જૈન ધર્મની દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. આ હકીકત જૈનધર્મ પ્રતિ ગમે તેની શ્રદ્ધા દૃઢ કરે એવી છે."

આ પુસ્તકમાં જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે, અને એ માટે પાશ્ચાત્ય તેમજ પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અભિપ્રાય આપનારા વિદ્વાનો સામાન્ય કોટિના નથી. અનેક દર્શનોના તુલનાત્મક અધ્યયન કર્યા પછી જ આ અભિપ્રાયો ઉચ્ચારેલા હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

એ જ **જૈન ધર્મ અને એની પ્રાચીનતા** નામના પુસ્તકમાં તેના વિદ્વાન લેખક-સંપાદક પં. શ્રી સુશીલવિજયજી ગણિવર્ય (હાલ આ. શ્રી વિજયસુશીલસૂરિજી) લખે છે કે:—

'જગતમાં અનેક ધર્મો પ્રચલિત છે; તેમાં જૈનધર્મનું સ્થાન અનોખું છે. તેની પ્રાચીનતા સનાતનના અનાદિની છે. સંસાર જેમ અનાદિ અનંત છે તેમ જૈનધર્મ પણ અનાદિ અનંત છે.

જગતના વિવિધ ધર્મો તે તે મુખ્ય વ્યક્તિના નામથી જગ જાહેર થયેલા છે. બૌદ્ધધર્મ ગૌતમબુદ્ધ નામની વ્યક્તિથી, ખ્રિસ્તીધર્મ ઈસુ ખ્રિસ્ત નામની વ્યક્તિથી, શૈવધર્મ શિવ નામની વ્યક્તિથી, વૈષ્ણવધર્મ વિષ્ણુ નામની વ્યક્તિથી, મહોમદન ધર્મ મહંમદ પેગમ્બર નામની વ્યક્તિથી; એમ અનેક ધર્મો તે તે વિશિષ્ટ વ્યક્તિના નામથી પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે.

પરંતુ જૈનધર્મ ઋષભ નામની વ્યક્તિ, પાર્શ્વનામની વ્યક્તિ કે મહાવીર નામની વ્યક્તિથી ઋષભધર્મ કે મહાવીર ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો નથી.

વસ્તુતઃ જૈનધર્મ એ ગુણનિષ્પન્ન નામ છે રાગ-દ્વેષ વગેરે આભ્યંતર શત્રુઓને જીતે તે 'જિન કહેવાય જિન-વડે કહેલો હોય તે જૈન કહેવાય, અને જૈન એવો જે ધર્મ તે જૈનધર્મ...'

આર્હતદર્શન કહો અથવા સ્યાદ્વાદ દર્શન કે અનેકાન્ત દર્શન કહો, વીતરાગ દર્શન કે જૈન દર્શન કહો, જૈનશાસન કે જૈનમત કહો—આ બધા જૈન ધર્મના પર્યાયવાચક શબ્દો છે.

અન્ય ધર્મો કરતાં જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતા-સર્વોત્કૃષ્ટતા જગમશહૂર છે. સાગરમાં જેમ સર્વ સમાય તેમ જૈન ધર્મમાં સર્વ દર્શનોનો સમવતાર થાય છે. જ્યારે અન્ય અન્ય દર્શન એકેક નયને આશ્રયીને પ્રવર્તેલ છે, ત્યારે જૈન દર્શન સાતે નયો વડે ગુંફિત છે.

'ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહામહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ 'અધ્યાત્મસાર'માં લખે છે કે-

'બૌદ્ધોનું દર્શન ''ઋજુસૂત્ર' નયમાંથી નીકળ્યું છે. વેદાન્તીઓનો મત 'સંગ્રહ' નયમાંથી નીકળ્યો છે, સાંખ્યોના મતની પણ એજ પરિસ્થિતિ છે નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોનો મત પણ 'નૈગમ' નયમાંથી નીકળેલો છે. મીમાંસકોનો મત 'શબ્દનય'માંથી નીકળેલો છે. જૈન દર્શન તો સમગ્ર નયો વડે ગુંફિત છે.'

જૈન દર્શનની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કર્મની પદ્ધતિ, સૂક્ષ્મતમ ફિલોસોફી, નવ તત્ત્વોનું સુંદર સ્વરૂપ, ચાર અનુયોગનું અનુપમ નિરૂપણ, ચાર નિક્ષેપાનું રમ્ય વર્ણન, સપ્તભંગી અને

'રૈવતગિરિ પર (ગિરનાર પર) નેમિનાથ અને વિમલાચલ પર (શત્રુંજય-સિદ્ધગિરિ પર યુગાદિ આદિનાથ પધાર્યા. આ ગિરિવરો ઋષિઓના આશ્રમથી મુક્તિમાર્ગનું કારણ છે.' ॥ ૪ ॥

"स्पृष्ट्वा शत्रुञ्जयं तीर्थं, नत्वा रैवतकाचलम् ।
स्नात्वा गजपदे कुण्डे, पुनर्जन्म न विद्यते ॥" ॥५॥
"परमात्मानमात्मानं लसत्केवलनिर्मलम् ।
निरञ्जनं निराकारं ऋषभंतु महाॠषिम् ॥" ॥ ६ ॥

—इतिस्कन्द पुराणे प्रोक्तम्

'શત્રુંજય તીર્થનો સ્પર્શ કરવાથી, રૈવતકાચલને (ગિરિનાર તીર્થને) નમસ્કાર કરવાથી, અને ગજપદ કુંડમાં સ્નાન કરવાથી ફરીને જન્મ લેવો પડતો નથી.' ॥ ૫ ॥

'ઉત્તમ સ્વરૂપવાળો જેમનો આત્મા, ઉલ્લાસ પામતા કેવલજ્ઞાનથી નિર્મળ. નિરંજન. નિરાકાર અને ... એવા ઋષભદેવ વિભુનું તો (બધા) ધ્યાન કરે જ.

"अष्टषष्टिषु तीर्थेषु ... यत् फलं भ
आदिनाथस्य देवस्य ... पि तद् ·

इति ना

'૬૮ તીર્થોમાં ... ફળ
આદિનાથ દેવનું સ્મર ... ય
(શ્રી ઋષભદેવ વિભુનું

"अकारादि हकारा
नदाबिन्दु ...

"एतद्देवि । परं तत्त्वं, यो विजानाति तत्त्वतः ।
संसारबन्धनं छित्वा, स गच्छेत् परमां गतिम् ॥" ॥ ९ ॥

—इति नागपुराणे कथितम्

'અકાર છે (अ) આદિમાં જેને અને હકાર (ह) છે. અંતમાં જેને, ઊંચે અને નીચે રેફે (र) કરીને સહિત નાદ-બિંદુ–કલાથી સંપન્ન અર્ધ ચન્દ્રાકાર (ँ) અને બિન્દુ (ं) એ કરીને યુક્ત ચંદ્રમંડળના સમાન એવો 'अर्हँ' શબ્દ–॥૮॥

'હે દેવી! એ પરમ તત્ત્વ છે એને જે જાણે છે તે સંસાર બંધનને છેદીને પરમગતિને (મોક્ષને) પામે છે.' ॥૯॥

"ऋषभो मरुदेव्याश्च, ऋषभाद् भरतोऽभवत् ।
भरताद् भारतं वर्षं; भरतात् सुमतिस्त्वभूत् ॥" ॥ १० ॥

—इति अग्निपुराणे

—'મરુદેવીથી ઋષભ થયા અને ઋષભથી ભરત થયા, ભરતથી ભારતવર્ષ ક્ષેત્ર થયું અને એ જ ભરતથી સુમતિ થયા.' ॥૧૦॥

"अर्हन्ता चित्पुरो दर्धऽशेव देवावर्वते ॥ ११ ॥

—अ. ४–४–३२–५ ऋग्वेदे

જેમ સૂર્ય કિરણોને ધારણ કરે છે તેમ અરિહંતો જ્ઞાનનો પૂર (સમૂહ) ધારણ કરે છે. ॥૧૧॥

"अर्हतो ये सुदानवो नरो असामिशवसः प्रयज्ञं यज्ञियेभ्यो
दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ अ० ४ अ० ३ वर्ग ८ ॥" ॥१२॥

—ऋग्वेदे

જે અરિહંત સુંદર દાનવાળા કર્મ કરવામાં અગ્રણી તથા અત્યંત પરાક્રમી છે, એવા યજ્ઞપાત્ર દેવોના દેવને યજ્ઞીય આહુતિ દો. ॥૧૨॥

मरुदेवी च नाभिश्च, भरते कुलसत्तमाः ।
अष्टमो मरुदेव्यां तु, नाभेर्जात उरुक्रमः ॥ १३ ॥
दर्शयन् वर्त्म वीराणां, सुरासुरनमस्कृतः ।
नीतित्रयाणां कर्त्ता यो युगादौ प्रथमो जिनः ॥ १४ ॥

—मनुस्मृतौ

ભરતક્ષેત્રમાં છઠ્ઠા કુલકર મરુદેવ અને સાતમા કુલકર નાભિ નામે થયા વળી આઠમા કુલકર નાભિથી મરૂદેવીને વિષે વિશાલ ચરણવાળા ઋષભ થયા. ॥૧૩॥

વીર પુરુષોના માર્ગભૂત, સુરાસુરથી નમસ્કાર કરાયેલા અને ત્રણ નીતિને બતાવનારા જે યુગની આદિમાં પ્રથમ જિન થયા." ॥૧૪॥

"नाहं रामो न मे वाञ्छा, भावेषु च न मे मनः ।
शान्तिमास्थातुमिच्छामि, स्वात्मन्येव जिनोयथा ॥" ॥ १५ ॥

—योगवाशिष्टे

'હું રામ નથી, મને વાંછા નથી, પદાર્થોમાં મારું મન નથી. જેવી રીતે જિન પોતાના આત્મામાં શાન્તભાવે રહ્યા છે તેવી રીતે શાન્તભાવે રહેવાને હું ઇચ્છું છું.' ॥૧૫॥

★ ★

જૈનધર્મ અંગે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કહે છે

"હું મારા દેશ વાસીઓને બતાવીશ કે જૈનધર્મ અને જૈનાચાર્યોમાં કેવા ઉત્તમ નિયમ અને ઊંચા વિચાર છે! જૈનાનું સાહિત્ય બૌદ્ધોના (સાહિત્ય)થી ઘણું ચડિયાતુ છે અને જેમ જેમ હું જૈનધર્મ અને તેનાં સાહિત્યને સમજતો જાઉં છું તેમ તેમ હું તેને વધુ પસંદ કરતો જાઉં છું..."

"જૈનોના મહાન સંસ્કૃત સાહિત્યને સમગ્ર સાહિત્યથી અલગ કરી દેવાય તો સંસ્કૃત કવિતાની શું દશા થાય?..."

—ડો. જોન્સ હર્ટલ (જર્મની)

"જૈનધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર ધર્મ છે, આ ધર્મે બીજા કોઈ પણ ધર્મનું અનુકરણ કે નકલ કર્યો નથી."

—ડો. હર્મન જેકોબી

'મનુષ્યોના વિકાસ-પ્રગતિ માટે જૈનધર્મનું ચારિત્ર ઘણું જ લાભકારી છે, આ ધર્મ ખૂબ જ અસલી, સ્વતંત્ર. સાદો, બહુ મૂલ્યવાન તેમજ બ્રાહ્મણોના મતોથી ભિન્ન છે અને તે બૌદ્ધોની જેમ નાસ્તિક નથી'

—ડો. એ. ગિરનાટ (પેરીસ)

'જૈનધર્મ હિન્દુ ધર્મથી તદ્દન ભિન્ન અને સ્વતંત્ર ધર્મ છે.'

—પ્રો. મેકસમૂલર

'જૈનધર્મની સ્થાપના પ્રારંભ, જન્મ ક્યારથી થયો તે શોધી કાઢવું લગભગ અસંભવિત છે. હિન્દુસ્તાનના ધર્મોમાં જૈનધર્મ સૌથી પ્રાચીન છે.'

—જી. જે. આર. ફરલાંગ

'ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જૈનધર્મે પોતાનું નામ અજરઅમર રાખ્યું છે.'

—કર્નલ ટોડ

'ધર્મના વિષયમાં જૈનધર્મ નિઃશંક પરમ પરાકાષ્ઠાવાન છે.'

—ડો. પરડોલ્ટ

'જૈનધર્મ ખૂબ જ ઊંચી હરોળનો છે. તેનાં મુખ્ય તત્ત્વ વિજ્ઞાન સ્વરૂપના આધાર પર રચાયેલાં છે. જેમ જેમ પદાર્થ વિજ્ઞાન આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ તે જૈનધર્મનાં સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરી રહ્યું છે.

—ડો. એલ. પી. ટેસીટોરી (ઇટાલી)

'જૈનધર્મનાં સિદ્ધાંત મને ખૂબ જ પ્રિય છે, મારી આ ઇચ્છા છે કે મૃત્યુ બાદ બીજા જન્મે હું જૈન કુળમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરું.'

—જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ
(ઇંગ્લેન્ડના પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર)

'જૈનધર્મ એક એવો અદ્વિતીય ધર્મ છે કે જે પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરવા માટે સક્રિય પ્રેરણા આપે છે. આવો દયાભાવ મેં કોઈપણ ધર્મમાં જોયો નથી.'

—કૌર્ટી કાર્જેરી (અમેરિકન વિદુષી)

'જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની અપેક્ષાએ પણ પ્રાચીન છે.

—ટી. ડબલ્યુ. રઈસ ડેવિડ

'બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક ગૌતમ બુદ્ધ પહેલા જૈનધર્મનાં બીજા ૨૩ તીર્થંકર થઈ ગયા હતા.'

—ઈમ્પીરીયલ ગેઝેટિયર ઓફ ઈન્ડિયા

卐 卐

જૈનધર્મ અંગે દેશના વિદ્વાનો કહે છે

'બ્રાહ્મણ અને હિન્દુધર્મમાં માંસ ભક્ષણ અને મદિરાપાન બંધ થઈ ગયા એ પણ જૈનધર્મનો પ્રતાપ છે.'

—લોકમાન્ય ટિળક

'અહિંસા તત્ત્વના સૌથી વધુ મહાન પ્રચારક મહાવીર સ્વામી જ હતા,

—ગાંધીજી

'જૈન કે બૌદ્ધો સંપૂર્ણ રીતે ભારતીય છે પરંતુ તેઓ હિન્દુ નથી.

—પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ

'જો વિરોધી સજ્જન જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ અને મનન સૂક્ષ્મપણે કરે તો તેમનો વિરોધ સમાપ્ત થઈ જશે.'

—ડૉ. ગંગનાથ ઝા.

'મહાવીરનો સત્ સંદેશ અમારા હૈયે વિશ્વબંધુત્વનો શંખનાદ કરે છે.

—સર અકબર હૈદરી

'જૈન ધર્મનો પ્રથમ પ્રચાર શ્રી ઋષભદેવે કર્યો.'

—શ્રી વરદીકાન્તજી, એમ. એ.

'સ્યાદ્‌વાદ જૈનધર્મનો અભેદ્ય કિલ્લો છે. આ કિલ્લામાં વાદી અને પ્રતિવાદીના માયાવી ગોળા(તોપ)નો પ્રવેશ નથી થઈ શકતો. વેદાંત આદિ અન્ય શાસ્ત્રોની પહેલાં પણ જૈન ધર્મ અસ્તિત્વમાં હતો, એ અંગે મને જરા માત્ર પણ શંકા નથી.'

—પં રામમિશ્રજી આચાર્ય, રામાનુજ

'દ્વેષને લીધે ધર્મ પ્રચારને રોકનારી આપદાઓ હોવા છતાં જૈન શાસન ક્યારેય પરાજિત ન બનતાં સર્વત્ર વિજયી જ રહ્યું છે અર્હંન્ દેવ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે.

અર્હંત પરમેશ્વરનું વર્ણન વેદોમાં પણ જોવા મળે છે.'

—સ્વામી વિરુપાક્ષ. એમ. એ.

(પ્રો સંસ્કૃત કોલેજ, ઈન્દોર)

'જૈનધર્મ એક એવો પ્રાચીન ધર્મ છે કે જેની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસ શોધી કાઢવો તે ખૂબ જ દુર્લભ વાત છે.'

—કન્નુલાલ જોધપુરી

'એક જૈન શિષ્યના હાથમાં બે પુસ્તક જોયા. એ લેખ મને એટલા સત્ય, નિઃપક્ષપાતી જણાયા કે તે વાંચતા જાણે બીજા જગતમાં આવી ઊભો રહી ગયો. આબાલ્યકાળ સીત્તેર વર્ષથી જે કંઈ અધ્યયન કર્યું અને વૈદિક ધર્મનો ઝંડો લઈ ફર્યો તે બધું જ મિથ્યા જણાવવા લાગ્યુ. પ્રાચીન ધર્મ, પરમધર્મ, સત્યધર્મ રહ્યો હોય તો તે જૈનધર્મ છે.

—યોગી જીવાનંદ પરમહંસ

'અહિંસાની અનોખી ભેટ જૈનધર્મના નિર્યામક તીર્થંકર પરમાત્માઓએ જ આપી છે.'

—ડો. રાધા વિનોદપાલ

'આધુનિક ઐતિહાસિક સંશોધનથી એ સાબિત થયું છે કે યથાર્થમાં બ્રાહ્મણ ધર્મ સદ્ભાવ અથવા હિન્દુ ધર્મ રૂપમાં પરિવર્તન થવા ઘણું અગાઉ જૈનધર્મ આ દેશમાં વિદ્યમાન હતો'

—ન્યાયમૂર્તિ રાંગલેકર
(મુંબઈ વડી અદાલત)

'મોહન–જો-દડો, પ્રાચીન શિલાલેખો, ગુફાઓ અને પ્રાચીન અનેક અવશેષ પ્રાપ્ત થવાથી પણ જૈનધર્મની પ્રાચીનતાનો ખ્યાલ આવે છે. સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી જૈનધર્મ પ્રચલિત થયો છે. વેદાન્ત દર્શનની અપેક્ષાએ પણ જૈનધર્મ ઘણો પ્રાચીન છે.'

—સ્વામી રામમિશ્રજી શાસ્ત્રી

'સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ આપણી સામે ઉપસ્થિત કરે છે તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબંધિત નથી. વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી નિરીક્ષણ કર્યા વિના કોઈપણ વસ્તુ સંપૂર્ણપણે સમજાતી નથી.

સ્યાદ્વાદ એ સંશયવાદ નથી પરંતુ વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ તે આપણને શીખવે છે'

—પ્રો આનંદશંકર ધ્રુવ

'ઐતિહાસિક વિશ્વમાં તો જૈન સાહિત્ય જગત માટે વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે, જે ઇતિહાસ-લેખક અને પુરાતત્ત્વવિદો માટે અનુસંધાનની વિપુલ સામગ્રી આપે છે. જૈન

સાધુ પૂર્ણપણે વ્રત-નિયમ અને ઇન્દ્રિય-સંયમનું પાલન કરતાં વિશ્વમાં આત્મસંયમનો એક જબરદસ્ત આદર્શ રજૂ કરે છે. એક ગૃહસ્થનું પણ જીવન કે જે જૈનત્વને સમર્પિત છે તે પણ એટલું બધું નિર્દોષ છે કે ભારતવર્ષે તેનું ગૌરવ લેવું જોઈએ.'

—ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ

એમ. એ, પી. એચ. ડી, (કલકત્તા)

'મહાવીરે દુંદુભિનાદમાં હિન્દમાં સંદેશો ફેલાવ્યો કે ધર્મ વાસ્તવિક સત્ય છે. કહેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે આ સંદેશે-શિક્ષણે દેશને વશીભૂત કરી લીધો....'

—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

'શ્રી મહાવીરજીએ બતાવેલા માર્ગ પર ચાલવાથી આપણે પૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. બીજા કોઈ ધર્મે અહિંસાની મર્યાદા એટલે સુધી નથી બતાવી.

જૈનધર્મ પોતાના અહિંસાના સિદ્ધાંતના લીધે વિશ્વધર્મ થવા માટે સંપૂર્ણ યોગ્ય છે.'

—ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

'વેદાંત દર્શનનાં પહેલાં જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં હતો સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં છે.'

-ડૉ. સતીશચંદ્ર

'પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા ૨૩ મહર્ષિ અથવા તીર્થંકરો દ્વારા અપાયેલા ઉપદેશોની પરંપરા વર્ધમાને આગળ વધારી. ઈસ્વીસન પૂર્વે ઋષભદેવના અસંખ્ય ઉપાસક હતા. આ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે.

યજુર્વેદમાં પણ તીર્થંકરોને માન્યતા આપવામાં આવી છે. અગણિત કાળ અથવા યુગાનુયુગથી જૈનધર્મ ચાલ્યો આવે છે.'

—ડો. રાધાકૃષ્ણન્

'જૈનધર્મ જાણવાની મારી હાર્દિક ઇચ્છા છે, કારણ કે વ્યાવહારિક યોગાભ્યાસ માટે એ સાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન છે તેમાં હિન્દુધર્મ પહેલાંની આત્મિક સ્વતંત્રતા વિદ્યમાન, છે, જેનો પરમ પુરુષોએ અનુભવ કર્યો છે.'

—રાયબહાદુર પૂર્ણેન્દુનારાયણસિંહ એમ. એ.

'એ સુંદર રીતે પ્રમાણિત થઈ ચૂક્યું છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી. જૈન દર્શનમાં જીવન તત્ત્વની જેટલી વિસ્તૃત વિવેચના છે તેવી બીજા કોઈ દર્શનમાં નથી.'

—અબજાક્ષ સરકાર, એમ.એ.બી.એ.એલ.

જૈનધર્મમાં અહિંસાનું તત્ત્વ અત્યંત શ્રેષ્ટ છે યતિ-ધર્મ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે.

સ્ત્રીઓને પણ યતિદીક્ષા લઈ પરોપકારી કાર્યોમાં જીવન જીવવાની આજ્ઞા છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આપણા હાથે જીવહિંસા ન થઈ જાય. તે માટે જૈનો જેટલા ડરે છે તેટલા બૌદ્ધો ડરતા નથી.

હું જૈન સિદ્ધાંતનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ખૂબ જ ચાહું છું.'

—મહમ્મદ હાફિઝ સય્યદ, બી એ એલ.

'મને જૈન સિદ્ધાંતનો ખૂબ જ શોખ છે કારણ કે તેમાં કર્મસિદ્ધાંતનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન કર્યું છે.'

—એમ. ડી. પાંડે

સાધુ પૂર્ણપણે વ્રત-નિયમ અને ઇન્દ્રિય-સંયમનું પાલન કરતાં વિશ્વમાં આત્મસંયમનો એક જબરદસ્ત આદર્શ રજૂ કરે છે. એક ગૃહસ્થનું પણ જીવન કે જે જૈનત્વને સમર્પિત છે તે પણ એટલું બધું નિર્દોષ છે કે ભારતવર્ષે તેનું ગૌરવ લેવું જોઈએ.'

—ડો. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ

એમ. એ, પી. એચ. ડી, (કલકત્તા)

'મહાવીરે દુંદુભિનાદમાં હિન્દમાં સંદેશો ફેલાવ્યો કે ધર્મ વાસ્તવિક સત્ય છે. કહેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે આ સંદેશે-શિક્ષણે દેશને વશીભૂત કરી લીધો....'

—ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

'શ્રી મહાવીરજીએ બતાવેલા માર્ગ પર ચાલવાથી આપણે પૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. બીજા કોઈ ધર્મે અહિંસાની મર્યાદા એટલે સુધી નથી બતાવી.

જૈનધર્મ પોતાના અહિંસાના સિદ્ધાંતના લીધે વિશ્વધર્મ થવા માટે સંપૂર્ણ યોગ્ય છે.'

—ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદ

'વેદાંત દર્શનનાં પહેલાં જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં હતો સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી જ જૈનધર્મ પ્રચારમાં છે.'

—ડો. સતીશચંદ્ર

'પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા ૨૩ મહર્ષિ અથવા તીર્થંકરો દ્વારા અપાયેલા ઉપદેશોની પરંપરા વર્ધમાને આગળ વધારી ઈસ્વીસન પૂર્વે ઋષભદેવના અસંખ્ય ઉપાસક હતા. આ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે.

યજુર્વેદમાં પણ તીર્થંકરોને માન્યતા આપવામાં આવી છે. અગણિત કાળ અથવા યુગાનુયુગથી જૈનધર્મ ચાલ્યો આવે છે.'

—ડો. રાધાકૃષ્ણન્

'જૈનધર્મ જાણવાની મારી હાર્દિક ઇચ્છા છે, કારણ કે વ્યાવહારિક યોગાભ્યાસ માટે એ સાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન છે તેમાં હિન્દુધર્મ પહેલાંની આત્મિક સ્વતંત્રતા વિદ્યમાન, છે, જેનો પરમ પુરુષોએ અનુભવ કર્યો છે.'

—રાયબહાદુર પૂર્ણેન્દુનારાયણસિંહ એમ. એ.

'એ સુંદર રીતે પ્રમાણિત થઈ ચૂક્યું છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની શાખા નથી. જૈન દર્શનમાં જીવન તત્ત્વની જેટલી વિસ્તૃત વિવેચના છે તેવી બીજા કોઈ દર્શનમાં નથી.'

—અભજાક્ષ સરકાર, એમ.એ.બી.એ.એલ.

જૈનધર્મમાં અહિંસાનું તત્ત્વ અત્યંત શ્રેષ્ટ છે યતિધર્મ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે.

સ્રીઓને પણ યતિદીક્ષા લઈ પરોપકારી કાર્યોમાં જીવન જીવવાની આજ્ઞા છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આપણા હાથે જીવહિંસા ન થઈ જાય. તે માટે જૈનો જેટલા ડરે છે તેટલા બૌદ્ધો ડરતા નથી.

હું જૈન સિદ્ધાંતનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને ખૂબ જ ચાહું છું.'

—અહમ્મદ હાફિઝ સય્યદ, બી એ એલ.

'મને જૈન સિદ્ધાંતનો ખૂબ જ શોખ છે કારણ કે તેમાં કર્મસિદ્ધાંતનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન કર્યું છે.'

—એમ. ડી. પાંડે

○ તુમ ઈનકે ગુણો કો દેખો ○

શ્રી સુવ્રતલાલ વર્મન, એમ. એ; ઉર્દુ માસિક પત્રમાં લખે છે:

"મહાવીર સ્વામીકા પવિત્ર જીવન.

હિંદુઓ! અપને ઈન બુઝુર્ગોંકી ઈજ્જત કરના સીખો....

ઈનકા દિલ વિશાલ થા. સમંદર થા. જિસમેં મનુષ્ય પ્રેમ કી લહરેં જોરશોરસે ઊઠતી રહતી થી...

સંસાર કે પ્રાણીમાત્ર કી ભલાઈ કે લિયે સબકા ત્યાગ કિયા, યે દુનિયા કે જબરદસ્ત રિફ્રામર, યહ હમારી કૌમી તવારિખ કે કિમતી રત્ન હૈં. ઇનમેં બેહતર કમાલ તુમકો ઔર કહાં મિલેંગે?

ઈનમેં ત્યાગ થા, ઈનમેં વૈરાગ્ય થા, ઈનમેં ધર્મ કા કમાલ થા, ઈનકા ખિતાબ 'જિન' હૈ.

જો બાત થી સાફ સાફ થી, ઉન્હોને તપ, જપ. યોગ કી સાધના કરકે અપને આપકો મુકમ્મિલ (યથાર્થ રૂપ પરમ સ્વરૂપ કો) ઔર પૂર્ણ બના લિયા થા..."

● □ □ ●

ચિત્ર પરિશિષ્ટ

જીવ

અજીવ

નવતત્ત્વ

અને કર્મ અંગે

આપણાં જૈન ધર્મ શાસ્ત્રોમાં

ખૂબજ

સૂક્ષ્મપણે અને સ્પષ્ટતાથી

ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે.

તે વધુ

સરળતાથી સમજી શકાય તે માટે

આ પછીના પાનાઓ ઉપર

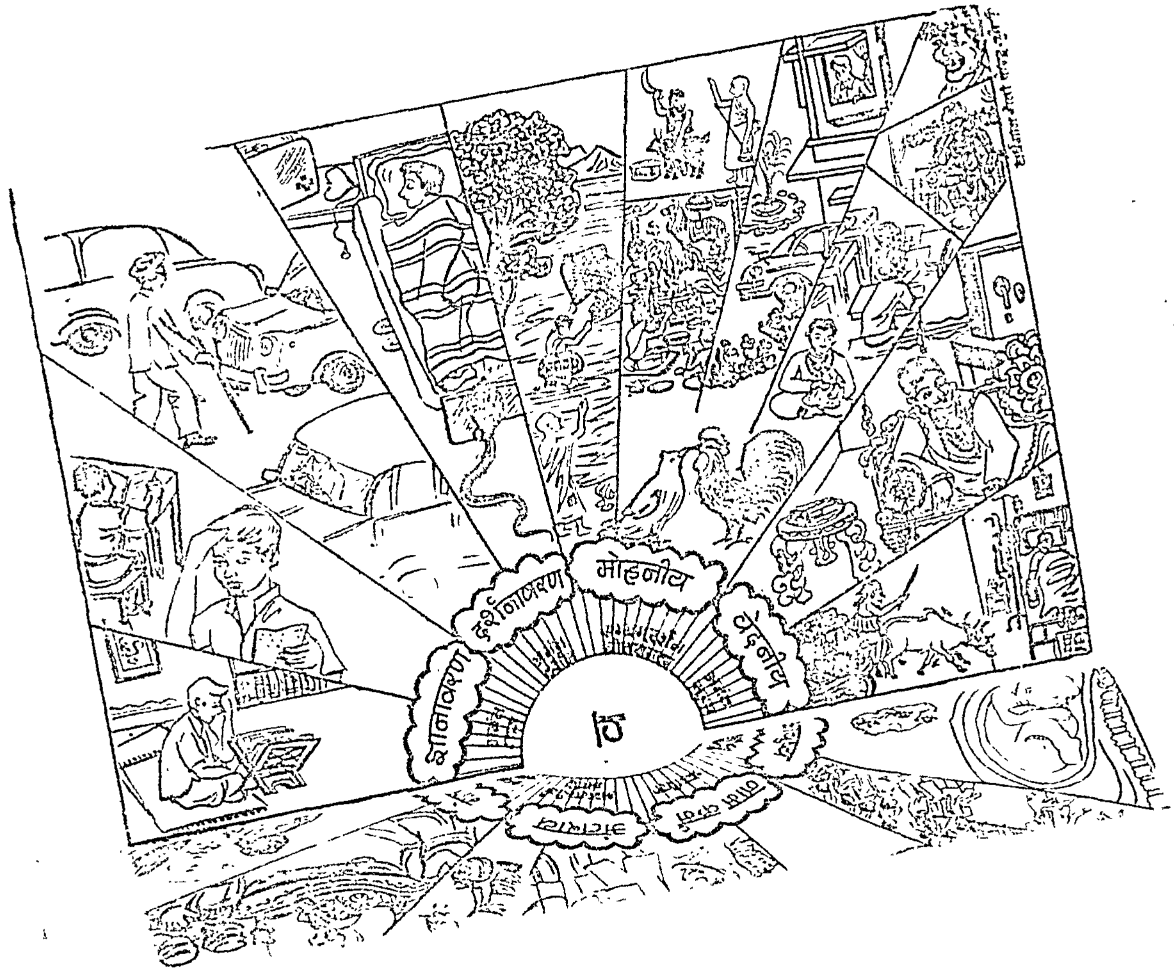
તેનાં ચિત્રો આપ્યા છે.

સાથે ચિત્ર પરિચય પણ...

नाम कर्म
अंतराय
जी

ज्ञानावरण
दर्शनावरण
मोहनीय
वेदनीय
नाम कर्म
अंतराय

आत्मा एवं कर्म

चित्र परिचय

मध्य भागमें शुद्ध स्वरूपी आत्मा है। अनंत ज्ञानादि आत्माके आठ गुण हैं। ज्ञानावरणीयादि आठ कर्मके बादल छाये हुए हैं। इससे आत्माके गुण दब गये हैं, और अज्ञान निद्रा आदि दोष प्रकट रूपसे दिखते हैं। संसारकी सब अवस्थाएँ कर्मोंके प्रभावसे हैं।

• 'કર્મચક્ર'નો ચિત્રપરિચય •

જીવને સંસારની અનેક ઘટનાઓ ભોગવવાની આવે છે, તેની પાછળ કેવાં કેવાં કર્મ કરે છે તે 'કર્મચક્ર'ના ચિત્ર દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે. અઢાર આંકા (ખાના)નાં આ ચિત્રની સમજ 'જ્ઞાનાવરણીય' નામના પ્રથમ ખાનાથી આ પ્રમાણે છે.

જ્ઞાનાવરણ કર્મ (ખાના ૧ લામાં) આ કર્મથી વિદ્યાર્થી ચોપડી લઈ ભણવા તો બેઠો. પરંતુ લમણે શોકનો હાથ દે છે, કેમકે ભણતર ચડતું નથી. આની પાછળ જીવ પર ચોંટેલા જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ઉદય કામ કરી રહ્યો છે. (ખાના ૨જામાં) એ જ-જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયના લીધે કાગળ વાંચતા-સમજતા નથી આવડતો તેથી કમનશીબી માને છે. ત્યારે આ કર્મ જેને તૂટ્યાં છે એવો ઓફિસર ચોપડા પરથી ઝટ સાચું-જુઠું સમજી જાય છે.

દર્શનાવરણ કર્મ (ખાના ૩ જામાં) ચક્ષુ દર્શનાવરણ કર્મના ઉદયથી માણુસ અંધ બનેલો દેખી ન શકવાથી સામે આવતી મોટર દેખી શકતો નથી. (ખાના ૪ માંથી) દર્શના-

● 'જીવવિજ્ઞાન'નો ચિત્રપરિચય ●

સંસારનાં જીવો એકેન્દ્રિય=માત્ર એક સ્પર્શનેન્દ્રિય-વાળા, બેઇન્દ્રિય=સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયવાળા, ત્રીન્દ્રિય=એ બે ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત ઘ્રાણેન્દ્રિયવાળા ચતુરીન્દ્રિય=એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવાળા, પંચેન્દ્રિય=આ ચાર ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત શ્રોત્રેન્દ્રિયવાળા ચિત્રમાં અંક પ્રમાણે નીચે લખેલ જીવો છે.

એકેન્દ્રિય (કોલમ ૧):

૧. વીજળી તેજસ્કાય,

૨. વાયરો-વાયુકાય

૩. પર્વત-પાષાણ-પૃથ્વીકાય,

૪. નદી-પાણી અપ્કાય,

૫. વૃક્ષ-પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય,

૬. જમીનકંદ-(ગાજર, મૂળા, સુરણ, બટાટા ડુંગળી, લસણ) સાધારણ વનસ્પતિકાય.

૭. તુરતનો અંકુર, સાધારણ વનસ્પતિકાય,

દ્વીન્દ્રિય (કોલમ ૨):

૧. કોડા–કોડી,	૨. આરિયા,
૩. કાષ્ઠ (કીડો)	૪. છીપ,
૫, શંખ,	૬. અળસિયા
૭. મામણમૂંડા,	૮. વાળા.
૯. કરમિયા (કીમી)	

ત્રીન્દ્રિય (કોલમ ૩):

૧. મંકોડા,	૨. માંકડ,
૩. ગીગોડા,	૪. કાળી જુ,
૫. સફેદ જુ,	૬. ઉધઈ
૭. ઈયળ.	૮. ગોકળ ગાય,
૯. કાનખજૂરો.	૧૦. ધનેરા

ચતુરિન્દ્રિય (કોલમ ૪):

૧. પતંગિઓ,	૨. વીંછી,
૩. વાંદો,	૪. બગાઈ,
૫. મચ્છર,	૬. ખડમાંકડી,
૭. કરોળિયો,	૮. માખી
૯. તીડ,	૧૦. ભમરો.

પંચેન્દ્રિય (કોલમ ૫ સૌથી ઉપર):

૧ દેવ, ૨. મનુષ્ય, ૩. નારકી.

પંચેન્દ્રિય : જલચર :

૧. શીલ, ૨. મગર, ૩. વ્હેલ ૪. દેડકો,
૫. કાચબો, ૬. કરચલો, ૭. માછલી ૮. ઓક્ટોપોલ (આઠ પગો).

પંચેન્દ્રિય : ખેચર :

૧. ચામાચીડિયું ૨. મોર, ૩. કાગડો,
૪. ચકલી, ૫. કૂકડો. ૬. બગલો-હંસ

પંચેન્દ્રિય : સ્થળચર :

૧. અજગર, ૨. ગીરોળી, ૩. સાપ, ૪. ઘો,
૫ ઘોડો, ૬. ગાય, ૭ કૂતરો ૮ નોળિયો
૯. વાંદરો, ૧૦. ઉંદર, ૧૧ ગોરીલો, ૧૨. સિંહ,
૧૩. હાથી.

વિસ્તૃત વિવેચન માટે વાંચો :
પ્રકરણ ૧૨, ૧૩. ૧૪મું

□ □

● 'અજીવતત્ત્વ'નો ચિત્રપરિચય ●

અજીવ તત્ત્વ પાંચ પ્રકારે છે.

(કોલમ-૧-૨) **પુદ્ગલાસ્તિકાય :** જીવે છોડી દીધેલાં શરીર પુદ્ગલ. દા. ત. ચિત્રમાં દર્શાવેલ કાષ્ઠ, પત્થર, રત્ન, માટી, ધાતુનાં ઓજાર, તૈયાર મકાન; મડદું-કપડું એ પુદ્ગલાસ્તિકાય અજીવ છે.

(કોલમ-૩) **આકાશાસ્તિકાય :** ૧૪ રાજલોકવ્યાપી આકાશ એ લોકાકાશ છે, અને લોકની બહારમાં વ્યાપ્ત છે તે અલોકાકાશ. આ આકાશાસ્તિકાય છે.

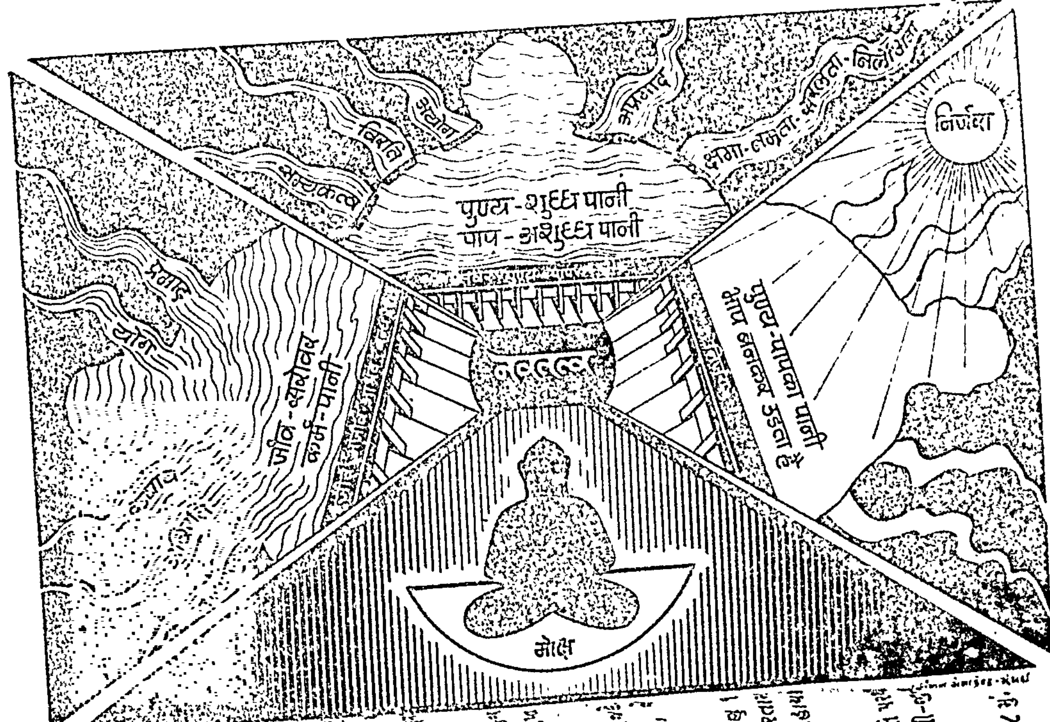
(કોલમ-૪) **અધર્માસ્તિકાય:** : દ્રવ્ય ૧૪ રાજલોક-વ્યાપી છે ને જીવ પુદ્ગલને ગતિમાં સહાયક છે, જેમ માછલીને ગતિમાં સહાયક પાણી હોય છે.

(કોલમ-૪,) **અધર્માસ્તિકાય :** દ્રવ્ય એ પણ ૧૪ રાજલોકવ્યાપી અને જીવ પુદ્ગલને સ્થિતિ-સ્થિરતામાં સહાયક છે જેમ બુઢાને ઉભા રહેવામાં લાકડી સહાયક હોય છે.

(કોલમ ૪) **કેડ મથાળે કાળદ્રવ્ય :** સૂર્યની ગતિ પરથી મપાય છે જીવને બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ અને વસ્તુને નવી-જુની વગેરે કરે છે.

વિસ્તૃત વિવેચન માટે વાંચો : પ્રકરણ ૮ મું.

○ ○ ○

पुण्य-शुद्ध पानी
पाप-अशुद्ध पानी
जीव-सरोवर
कर्म-पानी
पुण्य-पापका पानी
भाप बनकर उड़ता है
निर्जरा
मोक्ष
सम्यक्त्व
विरति
अप्रमाद
प्रमाद
योग

● ટાઈપ ખસી જવાથી કે ખંડિત થવાથી પ્રવેશેલી બિંદુ, માત્રા, રેફની અનિયમિતતા વાંચતા સહેજ ખ્યાલમાં આવશે. આ ઉપરાંત કોઈ મહત્ત્વની અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો ધ્યાન દોરવા વિનંતી. તેવા પ્રસંગ માટે વાચકોની ત્રિવિધે ક્ષમા ચાહીએ છીએ.

—પ્રકાશક.

० ०

□ પ્રવેશ □

જગત એટલે શું ?

હું કોણ છું ?

મારું કર્તવ્ય શું છે ?

આવા પ્રશ્નો સમજુ એવા અનેક મનુષ્યોના મગજમાં ઊઠતાં હોય છે. જૈન દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નોનું સમાધાન પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી મળી શકશે.

પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં જગતમાં દેખાઈ રહેલી નાની મોટી વૈવિધ્યપૂર્ણ અનેક વસ્તુઓ ઉપર આપણી દૃષ્ટિ જતાં તે બધાંનાં મૂળ કારણ-ભૂત (Original Reasons) તત્વો ઉપર વિચાર કરવો જરૂરી બને છે.

બીજા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર એ કરવાનો છે કે જગત એક

જૈન ધર્મનો પરિચય

મહાન વિષય-ઉપર વિચાર કરનાર આ 'હું' એ કોણ છે અને એને ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલીન આ જગતના તમામ પદાર્થો સાથે કેવા કેવા શુભાશુભ સંબંધો છે?

બીજા પ્રશ્નના વિચાર દ્વારા 'હું' તત્ત્વ અને જગતના અન્ય અનેક તત્ત્વોના શુભાશુભ સંબંધો જાણ્યા પછી હાનિકારક તત્ત્વોને જાણવાપૂર્વક તેનો ત્યાગ અને લાભકારક તત્ત્વોને જાણવાપૂર્વક તેના આદર-સન્માન વગેરે રૂપ આત્મ-કર્તવ્યોના ત્રીજા પ્રશ્નમાં વિચાર કરવો જરૂરી બને છે.

આમ પ્રથમ પ્રશ્નના સમાધાન રૂપે જગતની વર્તમાન તમામ પ્રકારની વસ્તુઓ, તેના સર્જન-સંચાલન અને તેના પરસ્પર સંબંધો વગેરેનું તત્ત્વજ્ઞાન ફલિત થાય છે.

બીજા પ્રશ્નના સમાધાન રૂપે 'હું' એટલે કે પોતાના જીવ અને અન્ય જીવો વગેરેમાં રહેલી વિચિત્રતાનું પ્રતિપાદન કરનાર જીવવિજ્ઞાન અને એ વિચિત્રતાના કારણભૂત કર્મરૂપી પદાર્થનું વિજ્ઞાન ફલિત થાય છે.

ત્રીજા પ્રશ્નના સમાધાનરૂપે જીવ માટે અંતિમ સાધ્યરૂપ ધ્યેય અને એ ધ્યેયને હાંસલ કરાવનાર ઉતરતા દરજ્જાથી માંડીને સર્વોચ્ચ કક્ષાના સદાચારોનાં પાલનરૂપ ધર્મ અને એનાં ધ્યેયને હાંસલ કરવામાં બાધક વિરોધી તત્ત્વોરૂપ દુરાચાર-અધર્મનું વિજ્ઞાન ફલિત થાય છે.

卐 卐 卐

૧

જગતનું સર્જન અને સંચાલન

અહીં આપણે, 'પ્રવેશ'માં જણાવેલ વિષયોનો ટૂંકમાં વિચાર કરીએ.

☐ જગત એટલે શું?:

જગત એટલે એકલા જડ પદાર્થો નહિ. કારણ જડમાં કોઈ બુદ્ધિ, યોજના-શક્તિ કે ઉદ્યમ દેખાતા નથી. તેથી આપણી નજર સામે દેખાતું વ્યવસ્થિત સર્જન અને સંચાલન માત્ર જડ પદાર્થ કરી શકે નહિ.

જડની સાથે જીવતત્ત્વ (પદાર્થ) કામ કરે છે. જીવતત્ત્વની બુદ્ધિ, યોજના-શક્તિ અને ઉદ્યમ તથા જડની સહાય દ્વારા વિશ્વમાં સર્જન થાય છે સંચાલન થાય છે, ટૂંકમાં જડની સહાય અને જીવનો પુરુષાર્થ આ બેના સહયોગથી જગતની ઘટમાળ ચાલે છે,

જીવની જેવી જેવી બુદ્ધિ અને જેવો ઉદ્યમ તેવા પ્રમાણમાં અને તેવા

પ્રકારની તેના પર જડ કર્મની રજ ચોંટે છે. આ કર્મ પાકી જાય છે ત્યારે તે જીવમાં અને જડમાં તે તે પ્રકારે ફેરફારો ઊભા કરે છે; જેના યોગે નવાં નવાં સર્જનો થયા કરે છે, તેથી માનવાને કારણ મળે છે કે એની પાછળ જીવ, જડ પુદ્ગલો અને કર્મ કામ કરી રહ્યાં છે.

દા. ત. માળીએ તો માત્ર ખાતર, અને બીજ નાંખી પાણી પાયું, પણ એની એ જ જમીન, ખાતર, બીજ અને પાણી પર છોડ, પાંદડા, ફુલ અને ફળ જુદા જુદા રંગના, ઘાટના અને સ્વાદના કેમ રીતે વ્યવસ્થિતરૂપમાં તૈયાર થાય છે? એ વિચારતા યુક્તિ પુરસ્સર સિદ્ધ થાય છે કે એ છોડ વગેરે બધા જડ પુદ્ગલનાં બનેલા શરીરો છે, ને એ શરીરો તેવા તેવા જીવના છે. તેમજ એ જીવનાં કર્મથી બનેલાં છે. એ કર્મ પણ એ જીવે પૂર્વભવે તેવી બુદ્ધિ, પુરુષાર્થ અને જડના સહકારાથી સરજેલાં ..

આમ માનવું પડે કે એ પુદ્ગલો પાછળ જીવ અને કર્મ કામ કરી રહ્યાં છે. એ જ રીતે જમીનની અંદરની તેવી તેવી માટી, ધાતુઓ, પાષાણ તથા પાણી, અગ્નિ અને વાયુનાં સર્જન પાછળ જીવ અને એનાં કર્મ કામ કરી રહ્યાં છે. ત્યાં ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જીવો પોતપોતાના કર્મના હિસાબે દાખલ થાય છે અને પોતાને યોગ્ય ખોરાક મળવાથી કર્માનુસાર વિચિત્ર શરીર બને છે. એનું જ નામ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ વનસ્પતિ વગેરે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આ જગતમાં થતાં સર્જનો પાછળ જીવ અને જડ એ બે તત્વ કામ કરી રહ્યાં છે. જીવને પોતાના કર્મ ભોગવવાનું તેવા તેવા શરીર દ્વારા થાય

લાગણીઓ, [દા. ત. વનસ્પતિકાયમાં પણ ભય, લજ્જા, મોહની લાગણીઓ] મૂઢતા તેમજ કાયિક પ્રવૃત્તિ વગેરે દ્વારા નવાં નવાં કર્મની રજ ચોંટે છે. એ કર્મનો વિપાક થતાં વળી તેવાં તેવાં સર્જન થાય છે. જીવ એક શરીરમાંથી ત્રીજું; આમ સમસ્ત વિશ્વની આવી વિચિત્ર ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.

જીવના સહારા વિના એકલા જડનાં પણ સર્જન થાય છે. (દા. ત. સંધ્યાનાં રંગ, મેઘના ગર્જન શબ્દ, વરાળ, ધૂમાડો, છાયા, અંધકાર, અદૃશ્ય અણુમાંથી મોટા મોટા સ્કન્ધ ઇત્યાદિ) વિશ્વમાં આ બધું સર્જન-સંચાલન અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવે છે.

કોઈપણ કાર્ય કારણ-સામગ્રી વિના બની શકે જ નહિ. એટલે ક્યારેક પહેલાં આ વિશ્વમાં કશું જ નહોતું અને પછી જીવ અને જડ અચાનક ફુટી નીકળ્યાં અગર એકલો જડ પદાર્થ પહેલાં હતો અને પછી જીવ પદાર્થ નવો જ બની ગયો, અગર જીવ તદ્દન ચોખ્ખો હતો અને એકાએક શરીર ધારણ કરવા લાગ્યો, આવું કાંઈ ઘટી શકે જ નહિ. કાર્ય બને એટલે પૂર્વે કારણો હોવાનું માનવું જ પડે. એ કારણોને પણ ઊભા થવામાં એના પણ કારણ માનવા જ પડે. આમ ક્યારેય તદ્દન પ્રાથમિક શરૂઆત નથી થઈ પરન્તુ પૂર્વપૂર્વ કારણ વિચારતાં અનાદિ કાળથી આ ઘટમાળ ચાલી આવનારી માનવી પડે.

☐ જીવનનું સ્વરૂપ :

હવે આપણે એ વિચારીએ કે આપણે કોણ છીએ? પૂર્વે શું હતા? અને આપણું અધઃપતન-ઉન્નતિ શી રીતે?

અગાઉ કહ્યું તેમ આપણું આ દેખાતું શરીર આપણાં જીવનું શરીર છે. જીવના પોતાના પૂર્વ કર્મને અનુસાર તેનું નિર્માણ અને વર્ધન થયું છે. આયુષ્ય કર્મની પૂર્ણાહુતિ સુધી આ શરીરમાં આપણા જીવને એકમેક થઈને રહેવું પડે છે. શરીરમાં જીવ છે અને જીવ પર એનાં કર્મ છે માટે જ શરીર મનમાની રીતે હાલે છે, ચાલે છે, કામ કરે છે. આંખ જુએ છે. કાન સાંભળે છે. જીભ ચાખે છે, તેમજ એકલી રોટલી ખાવા છતાં એમાંથી લોહી માંસ, હાડકાં કેશ. નખ, રક્ત. મળ-મૂત્ર આ બધા રૂપે વિચિત્ર પરિવર્તન થાય છે. જીવ અને કર્મની શક્તિ-સહકાર વિના એકલા શરીર અને રોટલીની તાકાત નથી કે આવું બધું બનાવી શકે જ્યાં સુધી શરીરમાં જીવ બેઠો છે ત્યાં સુધી જ આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે. મડદામાં આમનું કશું જ નથી થતું, નહિતર શરીર તો એ પણ છે.

માતાના પેટની અંદર પણ, માતાનો ખાવા-પીવા સિવાય કોઈ પ્રયત્ન ન હોવા છતાંય. વ્યવસ્થિત રીતે બાળક તૈયાર થાય છે, એ બાળકના જીવ અને કર્મના લીધે જ થાય છે. માટે તો એક જ માતાના બે બાળકોના શરીર, વર્ણ, આકૃતિ સ્વર તથા બીજી ખાસિયતોમાંય ફરક પડે છે, આથી ફલિત થાય છે કે આપણે જીવ છીએ. જીવ અનાદિ (અનંત) કાળથી કર્મબંધ કરે છે, શરીરમાં પૂરાય છે, ત્યાં કર્મ કરે છે.

વળી આ જીવે અનંતાનંત કાળ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય વનસ્પતિકાયમાં કાઢ્યો. ત્યાં અનંતીવાર જન્મમરણ કર્યા! અગાઉ કહી ગયા તેમ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ અને આહારગ્રહણ

જુનાં કર્મ ભોગવવાં, નવાં ઊભાં કરવાં, એ કર્મથી નવાં શરીર બનવાં વગેરે ચાલ્યા કર્યું.

આ કર્મ સારા-નરસા (પુણ્ય-પાપ) એમ બે પ્રકારે હોય છે. ક્યારેક કંઈક પુણ્યશક્તિ વધતાં, વનસ્પતિકાયમાંથી બહાર નીકળી પૃથ્વીકાયાદિપણું પામ્યો. તેમાંય ઉપર-નીચેની યોનિમાં જન્મ મળતાં બેઇન્દ્રિયપણું, ત્રીન્દ્રિયપણું (તેઇન્દ્રિયપણું) ચઉરિન્દ્રિયપણું, પંચેન્દ્રિયપણું, વગેરેમાં ભટકવાનું થયું. વચમાં એકેન્દ્રિયપણું પણ પામતો ગયો. પાપ વધતાં નીચે પડવાનું અને પુણ્ય વધતાં ઊંચે આવવાનું બન્યું. જીવની આવી રખડપટ્ટી અનંતાનંત કાળથી ચાલુ છે.

પ્રશ્ન : પુણ્ય શી રીતે વધ્યું ?

જવાબ : એક તો કર્મનો બહુ માર ખાધા પછી (અકામ નિર્જરાથી) કર્મલઘુતા થવાના કારણે સહજ શુભભાવથી પુણ્ય વધે છે.

બીજું ધર્મ કરવાથી પુણ્ય વધે છે. એમાં આગળ આગળ પુણ્ય વધ્યે જ જાય એવો સહજભાવનો નિયમ નથી. કારણ મુજબ જ કાર્ય થાય. જીવ જેવો જેવો વર્તે તેવાં તેવાં પુણ્ય કે પાપ ઊભાં થાય છે.

ત્યાં બહુ માર ખાધા પછી કે અશુદ્ધ ધર્મ સેવીને ઊભાં કરેલાં પુણ્યને ભોગવવાનું આવે છે ત્યારે જીવ લગભગ પાપાચરણમાં પડી નવાં પાપ વધારી નીચે ગબડે છે. પણ જો શુદ્ધ ધર્મ આચરે તો તેથી વધેલી પુણ્યાઈ ભોગવવાની આવે. ત્યારે ફરી ધર્મ સૂઝે છે, પુણ્ય વધે છે, અને આગળ વધે છે. એમાં વળી જો મોહમૂઢ બની ભૂલે તો નીચે ગબડે છે.

પ્રશ્ન : શુદ્ધ ધર્મ શું છે?

જવાબ : વીતરાગ સર્વજ્ઞ બનેલા તીર્થંકર ભગવંતે કહ્યો હોય તે શુદ્ધ ધર્મ છે. કેમકે સર્વજ્ઞ હોવાથી તે ત્રણે કાળની પરિસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નીહાળે છે. અને વીતરાગ હોવાથી જૂઠ બોલાવનારા કારણો રાગ દ્વેષ વગેરે એમને છે નહિ. તેથી જીવ, અજીવ, વગેરે તત્ત્વો કયાં કયાં અને જીવની અવનતિ-ઉન્નતિ કેમ થાય છે, તથા ધર્મનું સ્વરૂપ શું છે તે બરાબર જોયા પ્રમાણે જ કહે છે.

એ એવો ધર્મ બતાવે છે કે જેના સેવનથી, જેની આરાધનાથી પ્રત્યક્ષમાં પણ દોષો, દુષ્કૃત્યો અને આર્તધ્યાન ઘટી આત્મામાં ક્રમસર વિકાસ થતો દેખાય, આંતરિક સાચી સુખશાંતિ વધે, તેમ જ ભવાંતરે ય સદ્ગતિ અને આરાધનાની સારી સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય અને ત્યાં અધિક ધર્મ-આરાધના કરતો જીવ આગળ વધે.

આ શુદ્ધ ધર્મનો પ્રારંભ વૈરાગ્યથી થાય છે. વૈરાગ્ય એટલે સંસાર અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે નફરત, અરુચિ. કંટાળો, ભય, વ્યથા.

મનને એમ થાય કે 'આ વારંવાર જનમવું-મરવું એ શું? આ શરીરરૂપી પુદ્ગલના લોચા મેળવવા ને એને વધારવાની જ વેઠ કરવી, પાછાં એ ખોવાઈ તો જવાના જ, તોય જીવનમાં અનેકાનેક પ્રકારની જડની ગુલામી કર્યા કરવી? અને એવી ગુલામી કરવાથી સરવાળે શું, તો કે અહીંથી ટીસભીસ થાઓ. મરીને ચાલ્યા જાવ. આ બધું શું? શું વિટંબણા જ સંસાર? કેવો આ સંસાર? સંસારનાં શું આવા જ તકલાદી સુખ? આમાંથી કેમ છૂટાય?'

–આમ સંસાર પર, સંસાર–ભ્રમણ પર નફરત જાગે, અરુચિ થાય, કંટાળો આવે અને એમાંથી છૂટવા દિલ તલસે; એનું નામ વૈરાગ્ય.

જડ પદાર્થોની ધાંધલથી ભર્યા સંસાર ઉપર નફરત ન થાય ત્યાં સુધી અંતરાત્મા પર અને અંતરાત્માને જડથી નિવૃત્ત કરવા પર દૃષ્ટિ જ જશે નહિ. દૃષ્ટિ જ ન જાય તો ધર્મ પણ શા માટે કરે?

અલબત્ત અંતરાત્મા પર દૃષ્ટિ વિના પણ પૈસા–ટકા કે દુન્યવી સુખ–સન્માનના જ લક્ષવાળો જીવ પણ એ પૈસાદિ માટે ધર્મ કરતો દેખાય છે, ધર્મ સાથે સુખના સોદા કરે છે, પરંતુ એ કાંઈ ધર્મ નથી. ધર્મ સંસારના સુખ માટે કરવાનો નથી, ધર્મ તો સંસારરૂપી પાંજરામાંથી છૂટવા માટે કરવાનો છે. ધર્મથી સુખભરી સદ્‌ગતિ મળે એ પણ સંસારથી છૂટવાનો માર્ગે લઈ જનારી સામગ્રી છે. એ સારું આત્માનું લક્ષ જોઈએ, એ લક્ષ તો જ આવે કે જો જડમાત્રના બંધન પર નફરત છૂટે, માટે જ શુદ્ધ ધર્મની શરૂઆતમાં જડ બંધન-મય સંસાર પર વૈરાગ્ય જોઈએ, વૈરાગ્ય આવે એટલે સાચી મોક્ષરુચિ આવે.

પ્રશ્ન : આવો ધર્મ ક્યારે મળે?

જવાબ : જીવનો આ સંસારમાંથી છૂટકારો (મોક્ષ) પામવા પૂર્વના એક પુદ્‌ગલ–પરાવર્તન કાળમાં જ ધર્મ મળે છે. એ છેલ્લો અર્થાત્ ચરમ પુદ્‌ગલ પરાવર્તન કાળ યાને ચરમાવર્તકાળ કહેવાય છે. (અસંખ્ય વર્ષ = ૧ પલ્યોપમકાળ. ૧૦ કોટાકોટિ પલ્યોપમકાળ=૧ સાગરોપમ, ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમપ = ૧ કાળચક્ર, અનંતા કાળચક્ર = ૧ પુદ્‌ગલ પરાવર્તકાળ).

ચરમાવર્તકાળ પૂર્વે અ-ચરમાવર્ત કાળમાં શુદ્ધ ધર્મ મળતો જ નથી. કેમકે ત્યાં વૈરાગ્ય. આત્મદૃષ્ટિ કે મોક્ષદૃષ્ટિ આવતી જ નથી. ત્યાં તો માત્ર જડનો મોહ, ક્રોધાદિ કષાયો, મિથ્યામતિ, હિંસાદિ પાપો અને ભવાભિનંદિતા વગેરેમાં નિર્ભીકપણે ડૂબાડૂબ રહેવાનું, અને નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવ, એ ચાર ગતિઓમાં રખડયા કરવાનું; આ જ બને છે. એમાં પણ બેઇન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિયપણા સુધીની અવસ્થા જે ત્રસપણું કહેવાય, તેમાં વધુમાં વધુ ૨૦૦૦ સાગરોપમ સુધી જ ટકી શકે. એટલે એટલા કાળમાં જો મોક્ષ ન થયો તો છેવટે એટલા કાળ પછી તો એકેન્દ્રિયપણામાં ઉતરવું જ પડે. ત્યાં વળી વધુમાં વધુ કદાચ અનંતોકાળ અનંત કાળચક્ર પણ નીકળી જાય; તે પછી જીવ ઊંચે ત્રસપણામાં આવે! એમાં ય ૨૦૦૦ સાગરોપમ સુધીમાં મોક્ષ ન પામ્યો તો એટલા કાળના ત્રસપણામાંથી કે કદાચ એની પહેલાં પણ પાછું એકેન્દ્રિયપણામાં ઘસડાઈ જવાનું થાય. અનંતાનંત કાળમાં આવું અનંતવાર બને એમાં નવાઈ નથી.

વાત આ છે કે અ-ચરમાવર્ત કાળમાં જીવને આત્મા તરફ કોઈ દૃષ્ટિ જ નહિ. સંસાર પર વૈરાગ્ય નહિ. પાપનો ખરેખર ભય નહિ. આ બધું ચરમાવર્ત કાળમાં જ થાય. ત્યાં પણ શરૂઆતમાં ય થાય, પછીથી ય થાય, વચમાં ય થાય કે લગભગ છેડે પણ થાય.

પ્રશ્ન : આત્માની ઉન્નતિ અર્થાત્ ધર્મમાં આગળ પ્રગતિ અંગે જૈન દર્શન શું કહે છે?

જવાબ : અહીં એટલું સમજી લેવાનું છે કે પૂર્વે કહ્યું તેમ અનાદિકાળથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયપણામાં જ જન્મ-મરણ કરતા જીવને ભવિતવ્યતાના યોગે બહાર નીકળવાનું

થાય છે. અને પૃથ્વીકાયાદિ યોનિઓમાં ફરવાનું થાય છે. એમાં બે જાતના જીવ હોય, એક ભવ્ય, એટલે કે મોક્ષ પામવાની લાયકાતવાળા જીવ. અને બીજા અભવ્ય એટલે કે મોક્ષ પામવાની લાયકાત વિનાના જીવ. અભવ્ય જીવનો કદી મોક્ષ થાય જ નહિ. તેથી તેના માટે ક્યારેય ચરમાવર્તકાળ જ આવે નહિ. અલબત્ત એવા પણ ભવ્ય જીવો છે કે જેમને યોગ્યતા છતાં કદી મોક્ષ માર્ગ આરાધવાની સામગ્રી જ મળતી નથી તેથી એમને પણ ક્યારેય ચરમાવર્તકાળ આવતો નથી. આવા ભવ્ય જીવો જાતિભવ્ય કહેવાય છે

બાકીના ભવ્યને ચરમાવર્તકાળ મળે. પણ મુખ્યતયા કાળના સહારાથી મળે; અર્થાત્ એટલો કાળ પસાર થયા પછી જ મળે. કાળના સહારાથી ચરમાવર્તમાં આવ્યા પછી હવે જીવને શુભકર્મ-પુણ્યાઈનો સહારો મળે તો પંચેન્દ્રિયપણું વગેરે મળે અને ત્યાં પુરુષાર્થ કરે તો ધર્મ પામે, આમ ભવિતવ્યતા કાળ, સ્વભાવ, કર્મ અને પુરુષાર્થ આ પાંચ કારણ કામ કરી રહ્યા છે. એમાં સારો મનુષ્ય ભવ વગેરે અને દેવ-ગુરુ-ધર્મના સંયોગ શુભ કર્મના મળ્યા પછી હવે ચરમાવર્તમાં જ ધર્મદૃષ્ટિ જાગે અને ધર્મ રૂપે ધર્મ થાય પરંતુ તે જીવને પોતાને ધર્મદૃષ્ટિ જગાવવી હોય અને ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો જ એ બને-એનો અર્થ એ કે પહેલાં ચાર કારણ તે અનુકૂળ થઈ ગયા છે હવે પુરુષાર્થ કરવાનો બાકી રહે છે. પુરુષાર્થ કરે તો ધર્મદૃષ્ટિ-ધર્મપ્રવૃત્તિ ઊભા થાય અર્થાત્ આત્મા પોતાની પુરુષાર્થ શક્તિથી ધર્મદૃષ્ટિ ઊભી કરે છે, ને એ જ શક્તિથી ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે; પણ નહિ કે ભવિતવ્યતાદિથી ધર્મદૃષ્ટિ-ધર્મપ્રવૃત્તિ આવે.

પુરુષાર્થ કરનારો જીવ કઈ રીતે આગળ વધે છે, એનો ક્રમ જુદી જુદી અપેક્ષાએ વિચારીએ.

☐ ધર્મવૃક્ષ :

ધર્મને એક વૃક્ષ કલ્પીએ તો ધર્મબીજ પહેલાં આત્મ-ક્ષેત્રમાં વવાવું જોઈએ. આ ધર્મબીજ એટલે ધર્મ-પ્રશંસા, ધર્મ-આકર્ષણ.

બીજાને ધર્મ કરતા જોઈને, (દા. ત. કોઈની તપસ્યા, કોઈનું મહાન દાન વગેરે) "અહો! કેવો સુંદર પ્રયત્ન! કેવી ઉત્કટ આરાધના!" એવી જે પ્રશંસા થાય તે ધર્મ-બીજ છે.

કેવળ રંગરાગ કે પૈસા ટકાના પૂજારીને તો એમ લાગશે કે "આ શી મૂર્ખાઈ? તપથી રંગરાગ ગુમાવે છે! અને પૈસા ફોગટ ફેંકી દે છે!"

ત્યારે જેને રંગરાગ અને પૈસા-ટકાનો પક્ષપાત કંઈક ઘટ્યો હોય તેને જ બીજાના દાન, તપ વગેરે પર આકર્ષણ થાય, ધર્મપ્રશંસા થાય, 'અહો! કેવો સુંદર ધર્મ! એ જ ધર્મબીજનું વાવેતર ગણાય પછી પોતાને ધર્મ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા થાય, રુચિ જાગે એ અંકુર ફુટ્યો કહેવાય. આગળ એ સાંભળવા સમજવાનું મળે, સમજે, એ કંદિ કહેવાય. એના પર શ્રદ્ધા થાય, આચરણ કરાય, અને એ રીતે વિકાસ કરતાં કરતાં છેવટે ધર્મ આત્મ-સિદ્ધ થાય, એ બધું ડાળ, પત્ર, પુષ્પ અને પાકા ફળ સુધી પહોંચ્યા ગણાય, ધર્મ આત્મસિદ્ધ થતાં વીતરાગદશા, એના પર કેવળજ્ઞાન, ને એના પર મોક્ષ અવશ્ય સિદ્ધ થાય.

અહિંસા ક્ષમા સત્ય વગેરે કોઈપણ ધર્મસિદ્ધ કરવા

...ાટે પહેલું તે તે ધર્મનું બીજ-વાવેતર જરૂરી છે અર્થાત્ ...ા તે ધર્મની પહેલાં તો શુદ્ધ પ્રશંસા, શુદ્ધ આકર્ષણ જરૂરી ...ે. એનું નામ ધર્મબીજાધાન. પછી તે તે ધર્મની રુચિ-...ભિલાષા રૂપી અંકુર વગેરે પ્રકટ કરી આગળ તે તે ધર્મ-...ક્ષ વધારતા તે ધર્મસિદ્ધરૂપી ફળ આવે.

ધર્મપ્રશંસાની આ વસ્તુ તો અસર્વજ્ઞોના ધર્મોમાં ...હેલાને પણ બને છે, પણ ત્યાં સાચી ધર્મશ્રદ્ધા નથી મળતી. ...ેમાં કોઈક જન્મમાં પોતે મિથ્યા આગ્રહ વિનાનો બન્યો ...ોય અને એમાં એને સર્વજ્ઞે કહેલા સત્યધર્મનું શ્રવણ મળી ...ાય અને એ સાંભળી ચમત્કાર લાગે કે 'અહો! કેટલો ...ચોટ, સયુક્તિક-સપ્રમાણ અને એકાન્તે આત્મહિતકર ધર્મ! ...ા જ સત્ય ધર્મ છે, સત્ય મોક્ષમાર્ગ છે. આનાં જ તત્ત્વ ...ે સત્ય તત્ત્વ છે." - એવી શ્રદ્ધા થાય તો એ મૂળ ધર્મ ...શંસારૂપી બીજ પર અંકુરો, કંદ, ડાળ, પત્ર, પુષ્પ વગેરે ...ઈને સમ્યગ્દર્શન ધર્મ રૂપી બોધિરૂપી ફળ આવ્યું કહેવાય. ...વે આ સદ્ધર્મ - શ્રદ્ધા, સત્ - તત્ત્વ - શ્રદ્ધા કે જેને સમ્ય-...્દર્શન કહેવાય છે, એ બીજ બને છે. એના પર સમ્યક્ ...ાન, સમ્યક્ ચારિત્ર, સમ્યક્ તપની સાધના થાય તો છેવટે ...ોક્ષ ફળ આવે છે.

☐ મોક્ષમાર્ગ :

મોક્ષમાર્ગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ધર્મ એટલે મોક્ષ ...માડનાર સમ્યગ્ દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્ આચરણ. અગાઉ કહ્યું ...ેમ ચરમાવર્તમાં જ્યારે આત્મા તરફ કંઈક પણ દૃષ્ટિ જાય ...ે અને જડના રંગરાગની જ એક માત્ર જે લેશ્યા હતી તે ...ોળી પડે છે, ત્યારે જીવ ન્યાયસંપન્નતા, કૃતજ્ઞતા, દયા, ...રોપકાર વગેરેનું સેવન કરતો થાય છે. આ સેવન વાસ્તવિક

મોક્ષમાર્ગ તરફ (યાને સમ્યગ્દર્શનાદિ તરફ) લઈ જનારો હોવાથી માર્ગાનુસારી જીવન કહેવાય છે, અથવા સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ કહેવાય છે.

આ ગૃહસ્થ ધર્મને સેવતાં સેવતાં સદ્ગુરુનો યોગ થાય તથા સર્વજ્ઞ-કથિત વાસ્તવિક તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગ સાંભળવા-સમજવા મળે, ને એના પર શ્રદ્ધા થાય, ત્યાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે. એમાં પછી વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંત ભગવાનની પૂજાભક્તિ, સંસારત્યાગી અહિંસાદિ મહાવ્રતધારી અને જિનાજ્ઞાપ્રતિબદ્ધ સાધુ મહાત્માની ભક્તિ તથા સર્વજ્ઞની વાણીનું શ્રવણ, તીર્થયાત્રા, અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાના મંત્રનું સ્મરણ, જાપ વગેરે સમ્યગ્દર્શનની કરણી કરે છે.

અને ત્યારબાદ આગળ વીર્યોલ્લાસ પ્રગટ કરી હિંસા જૂઠ વગેરે પાપના સ્થૂલ ત્યાગની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પાંચ અણુવ્રત ગ્રહણ કરે છે અને એની સાથે ત્રણ ગુણવ્રત, ચાર શિક્ષાવ્રત તથા શ્રાવકપણાની બીજી કરણી કરતો જીવ ઊંચો આવે છે.

એમાં વૈરાગ્ય અને વીર્યોલ્લાસ વધતાં સાંસારિક સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી સૂક્ષ્મ કોટિની અહિંસા, સત્ય વગેરેના મહાવ્રતો સ્વીકારી મુનિ બને છે એમાં જ્ઞાનાચાર વગેરે પંચાચારનું પાલન કરી સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષ પામે છે.

જીવને આ બધી આત્માની ઉન્નતિ કરતાં અનેક ભવ લાગે છે. નિશાળના ધોરણોની જેમ અનેક જન્મોમાં પ્રગતિ કરતાં કરતાં છેવટે કોઈ મનુષ્ય ભવમાં ઉન્નતિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાનું બને છે. કોઈ ભવમાં ભૂલ કરી બેસે તો પાછો અવનતિ પણ પામે છે, ત્યાં પાછી ઉન્નતિની ફરીથી મહેનત કરવી પડે છે.

માટે બીજા નીચી કોટીના જીવ તરફ અરુચિ, દ્વેષ ન કરતાં તેમજ જાત માટે ખોટી ચિંતા, નિરાશા ન સેવતાં, એક માત્ર ધર્મસાધના, યોગસાધના, ને યોગ્યતા-સાધનામાં લક્ષ રાખી મન-વચન-કાયાથી પુરુષાર્થ કરવો.

હવે બીજા પ્રકરણમાં તત્ત્વ અને મોક્ષમાર્ગનો કંઈક વિસ્તારથી વિચાર કરીશું.

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. જગતનું સર્જન અને સંચાલન શી રીતે ચાલે છે?

૨. જગતમાં પહેલું શું બન્યું, જીવ કે જડ?

૩. ઝાડની ઉત્પત્તિ દ્વારા જીવન સાબિતી કરો.

૪. જીવનનો ઇતિહાસ વર્ણવો.

૫. શુદ્ધ ધર્મ કયો અને શાથી?

૬. ધર્મ એ વૃક્ષ કેવી રીતે? મોક્ષમાર્ગ શાથી?

૨

જીવનમાં ધર્મની જરૂર

જીવનમાં જેટલી સુખની જરૂર છે તેના કરતાં કંઈગણી જરૂર ધર્મની છે, આ સુખ ધર્મથી જ મળે છે. 'સુખં ધર્માત દુઃખં પાપાત્' ધર્મથી સુખ, પાપથી દુઃખ–આ સનાતન સત્ય છે. ધર્મ પરલોકને તો સાચો કરે છે એટલું જ નહિ, તે આ લોકમાં–જીવાતા જીવનમાં પણ સુખ આપે છે. તે આ રીતે—

સુખ અંતરના અનુભવની વસ્તુ છે, બાહ્ય પદાર્થોમાં સુખ નથી. બાહ્ય સુખદાયક ચીજવસ્તુઓના ઢગલા હોય, પણ ચિત્ત જો કોઈ ચિંતાથી અળગતું હોય તો તેનાથી સુખ મળે ખરું? ટૂંકી બુદ્ધિવાળા માને છે કે સુખ ધનમાં છે, સુખ ખાન-પાનમાં છે, સુખ માનપાન અને સત્તા સાહ્યબીમાં છે; પણ જગતમાં [illegible] દેખાય છે કે કેટલાકની પાસે ધન-સંપત્તિ ઘણાં હોવા છતાં તેઓ

વધારે સુખી છે, અને જેમની પાસે તે અઢળક કે પૂરતા છે તેમના જીવનમાં જરાય સુખ-શાંતિ જોવા નથી મળતા.

સુખ ધન-સંપત્તિનો ગુણ હોય તો તો જેટલા ધન-સંપત્તિ વધુ, તેટલો વધુ સુખનો અનુભવ થાય. સુખ ખાન-પાનનો ગુણ હોય તો જેટલા ખાન-પાન વધુ થાય તેટલું વધુ સુખ લાગવું જોઈએ. પણ અનુભવ જુદો થાય છે. એક બે લાડુ ખાતાં સુખ થાય છે પણ વધુ ખવાઈ જાય તો ઉલ્ટી જેવું થાય છે; જીવને અ-સુખ લાગે છે. એક પત્ની કરીને જે સુખ લાગે છે તે સુખ બે ત્રણ પત્ની કરવાથી સુખ વધવાને બદલે ઉલટું ઘટી જાય છે.

તો શું આને સુખ કહેવાય?

બીજી રીતે વિચારીએ. એક જ વસ્તુ એકવાર સુખરૂપ લાગે છે અને એ જ વસ્તુ ફરીવાર દુઃખરૂપ લાગે છે. તો શું કોઈ ચીજ વસ્તુમાં ચોક્કસપણે દુઃખ જ છે કે સુખ જ છે એમ કહેવાય ખરું? ના. ન જ કહેવાય.

સુખ એ બાહ્યવસ્તુનો ધર્મ નથી; એ તો આત્માની ચીજ છે. પરંતુ એ ત્યારે જ અનુભવાય છે કે ત્યારે હૈયે કોઈ ચિંતા ન હોય, મનમાં કોઈ ભય ન હોય, અંતરમાં ન કોઈ સંતાપ હોય ન કોઈ અજંપો હોય. મન-હૈયું-અંતર નિશ્ચિંત, નિર્ભય, શાંત, આત્મામાં મસ્ત હોય તો જ સુખનો -સાચા સુખનો અનુભવ થાય.

ધર્મ આવું સુખ આપે છે, ધર્મ એવી સ્થિતિ ઊભી કરી આપે છે કે જેથી વનવગડામાં કકડીને ભૂખ લાગી હોય અને માત્ર સૂકો રોટલો જ ખાવા મળે, તોય એ ખાવામાં મહાઆનંદ આપે. તેવી રીતે ધર્માત્માને દુન્યવી સામાન્ય

સંજોગોમાં પણ મહાન આનંદ રહે છે; જેમકે સાધુ-મહર્ષિને ઉપરાંત ધર્મ એવા પુણ્યના થોક આપે છે કે એ જીવને પરભવમાં સારી દેવ-મનુષ્યાદિ ગતિ, સારું કુળ, આરોગ્ય, ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ અને ધર્મ-સામગ્રી આપે છે. આલોક અને પરલોકમાં સુખ જોઈતું હોય તો ધર્મ આરાધવાની ખાસ જરૂર છે. કહ્યું છે કે :—

વ્યસનશતગતાનાં ક્લેશરોગાતુરાણાં,
મરણભયહતાનાં દુઃખશોકાર્દિતાનામ્;
જગતિ બહુ વધાનાં વ્યાકુલાનાં જનાનાં,
શરણમશરણાનાં નિત્યમેકો હિ ધર્મઃ

ભાવાર્થ: સેંકડો સંકટ પ્રાપ્ત થયેલાને, ક્લેશ અને રોગથી પીડતાને, મરણના ભયથી વિહ્વળ બનેલાને દુઃખ-શોકથી દુખિતને, અનેક પ્રકારે આકુળ-વ્યાકુળ લોકોને અને નિરાધારને, જગતમાં હંમેશા ધર્મ જ એક માત્ર શરણભૂત છે.

જીવનમાં ધર્મની જરૂર એટલા માટે પણ છે કે જીવ પોતાના પ્રત્યે બીજાના તરફથી પાપવર્તાવ નહિ પણ ધર્મ વર્તાવ જ ઈચ્છે છે. દા. ત. દરેક ઈચ્છે છે કે કોઈ મારી હિંસા ન કરે, મારા તરફ દયા-સ્નેહ-ઉદારતાથી વર્તે, મારી આગળ જૂઠ ન બોલે, મારી વસ્તુની ચોરી ન કરે, મારી પત્ની તરફ ખરાબ નજરથી ન જુવે... વગેરે... તો પછી બીજાઓ પણ એવું જ ઈચ્છતા હોય છે. આથી. વર્તાવ પાપનો

નહિ, પણ ધર્મનો જ જરૂરી છે, એ સિદ્ધ થાય છે, એટલે જીવનમાં ધર્મ જરૂરી છે.

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. સુખ બાહ્ય પદાર્થોમાં કેમ નહિ?

૨. ધર્મથી સુખ કેવી રીતે?

૩. જગત સાથેના આપણા સંબંધથી ધર્મ કેવી રીતે સાબિત થાય?

હિંસા વગેરે છોડવા... આમાં જ્ઞાનદિનું વિધાન છે અને હિંસાદિનો નિષેધ છે.

બીજી વાત :-વિધિ-નિષેધને અનુરૂપ અર્થાત્ પુષ્ટ કરતાર આચાર-અનુષ્ઠાન જે ધર્મમાં ફરમાવ્યા હોય તે ધર્મ 'છેદ'-પરીક્ષામાં પાસ કહેવાય. દા. ત.-

પહેલાં નિષેધ તો કર્યો કે 'કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી.' પછી અનુષ્ઠાન તરીકે કહ્યું કે પશુને મારીને યજ્ઞ કરવો.' તો આ કંઈ નિષેધને અનુરૂપ ન થયું, ઉલ્ટું, હિંસાના નિષેધનો ભંગ કરનારું થયું. જૈન ધર્મમાં આવું નથી; કેમકે જૈન ધર્મમાં ગૃહસ્થ કે સાધુ માટે જે આચાર-અનુષ્ઠાન બતાવ્યા છે, એ વિધિ અને નિષેધની સાથે સંગત છે, પોષક છે.

સાધુ માટે કહ્યું 'સમિતિ ગુપ્તિ પાળો, અર્થાત્ જીવ-રક્ષા થાય; વ્રતોની યતના થાય એ રીતે ચાલો, બોલો બેસો, ઊઠો, ભિક્ષા લો...' વગેરે. ગૃહસ્થ શ્રાવકને પણ સામાયિક, વ્રત, નિયમ, દેવગુરુ-ભક્તિ વગેરે અનુષ્ઠાનો એવાં બતાવ્યાં છે કે જે વિધિ-નિષેધથી સહેજ પણ વિરુદ્ધ તો જતાં નથી. ઉપરાંત વિધિ-નિષેધને અનુરૂપ છે.

ત્રીજી વાત :- ધર્મની તાપ-પરીક્ષા એ છે કે વિધિ-નિષેધ અને આચાર-અનુષ્ઠાન સંગત બની શકે એવા તત્ત્વ અને સિદ્ધાંત માન્ય હોવા જોઈએ. દા. ત. તત્ત્વ માન્યું કે એક, શુદ્ધ, બુદ્ધ (આત્મા) એ જ તત્ત્વ છે. હવે જો એમ જ હોય તો વિધિ-નિષેધ કેમ ઘટે? નિષેધ એ છે કે:- "કોઈ પણ જીવને મારવો નહિ." જો આત્મા એક જ હોય,

બીજો કોઈ આત્મા હોય જ નહિ; તો પછી હિંસા કોની? કોણ કોને મારે?

એવી જ રીતે બીજા કોઈએ તત્ત્વ માન્યું કે 'આત્મા ક્ષણિક છે' અર્થાત્ ક્ષણમાં નાશ પામે છે. બીજી ક્ષણે બીજો નવો આત્મા પેદા થઈ ક્ષણમાં નાશ પામે છે.' હવે વિચારો, કે આત્મતત્વ જો આવું ક્ષણિક હોય તો નિષિદ્ધ હિંસાના આનાવરણનું ફળ અને વિહિત તપ-ધ્યાનનું ફળ કોને મળે? કેમકે હિંસા કે તપ-ધ્યાન કરનાર આત્મા તો ક્ષણમાં નાશ પામ્યો. એટલે ક્ષણિકત્વ તત્ત્વ એવું માન્યું કે જેમાં મૂળ વિધિ-નિષેધ સંગત થતા નથી એમ, જીવ જો એકાંતે નિત્ય જ હોય અર્થાત્ એનામાં કોઈ પણ ફેરફાર થાય જ નહિ તો પછી ફળ ભોગને માટે જરૂરી પરિવર્તનને અવકાશજ ક્યાં રહેશે? જો એ નહિ તો વિધિ-નિષેધ કોને લાગુ થાય? નિત્ય જીવને નહિ. માટે આ તત્ત્વ-સિદ્ધાંતની માન્યતામાં વિધિ - નિષેધ અને આચાર - અનુષ્ઠાન સંગત ન બન્યા.

જૈનધર્મ કહે છે: 'આત્મા અનંતા છે, વળી એ નિત્યાનિત્ય છે.' તેથી વિધિ-નિષેધ અને આચાર તત્ત્વ-સિદ્ધાંતની સાથે સંગત બની શકે છે. આત્મા અનંત છે તેથી એકને બીજાની હિંસાનો પ્રસંગ હોઈ શકે છે. તેમ નિત્યાનિત્ય છે, એટલે જીવ, દ્રવ્ય તરીકે નિત્ય અને અવસ્થા (પર્યાય) તરીકે અનિત્ય છે, એટલે અવસ્થા બદલાય છે, તેથી ફળ ભોગવવા માટે બીજી અવસ્થા આવી શકે છે.

—આમ જૈન ધર્મ ત્રણે–કષ–છેદ અને તાપની પરીક્ષામાં પાસ થવાથી સો ટચના સોના જેવો શુદ્ધ છે. આ ઉપરથી ધર્મનું સ્વરૂપ શું હોઈ શકે તે સમજાશે

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. જગતના બજારમાં ધર્મ કેવી રીતે તપાસશો?

૨. ધર્મની કષ–છેદ–તાપ પરીક્ષા વર્ણવો.

૩. સિદ્ધાંતનું આચાર કરતાં મહત્ત્વ કેમ?

વાના આચાર-વિચારનો, અને બીજો વિભાગ છે, જાણવાના અને માનવાના તત્ત્વોનો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મે એ બતાવવું જોઈએ કે આ વિશ્વ શું છે? વિશ્વવ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલે છે? એમાં જીવ સાથે કયાં તત્ત્વો જોડાયા છે? અને આચાર-વિચાર કયા કયા છે કે જે મોક્ષ તરફ પ્રયાણ શરૂ કરાવે અને એ પ્રયાણને અખંડ રાખે? સફળ બનાવે?

□ પ્રશ્નો □

૧. 'વિશ્વધર્મ'માં 'વિશ્વ' પદને જુદી જુદી વિભક્તિ લગાડી તેનાં અર્થ કરો.

૨. આજની વિશ્વ સમસ્યાઓ કેમ ઉકલે?

૩. બર્નાર્ડ શોએ બીજા જન્મમાં જૈન થવાનું કેમ પસંદ કર્યું?

૫

વિશ્વ શું છે?

વિશ્વ શું છે? વિશ્વ ચેતન અને જડ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે. જડ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગલ (Matter) ધર્માસ્તિકાય (Medium at motion) અધર્માસ્તિકાય (Medium of rest) આકાશ (Space) અને કાળ (Time), ગણાય છે. આ પાંચ દ્રવ્યોની વિગતે વિચારણા આગળના પ્રકરણોમાં કરશું.

પ્રશ્ન : શું આ દ્રવ્યો સિવાય વિદ્યુત શક્તિ વગેરે વસ્તુઓ નથી ?

ઉત્તર : છે; પણ એ જુદી વસ્તુઓ નથી. વિદ્યુત શક્તિ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો એક ગુણ-ધર્મ છે. શક્તિ-ગુણ-અવસ્થા વગેરેને કોઈ આધાર જોઈએ. દા. ત. પ્રકાશ-શક્તિનો આધાર દીવો, તેલ વગેરે છે, ને એ પ્રકાશ-શક્તિ દ્રવ્યાશ્રિત છે. એટલે દ્રવ્ય સિવાય શક્તિ નામની કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી.

પ્રશ્ન : તો ચૈતન્યને પણ જડ શરીરની જ એક શક્તિ ન મનાય? કારણ ચૈતન્ય જડથી જુદું તો દેખાતું નથી. આ દૃષ્ટિએ વિશ્વ માત્ર જડદ્રવ્ય-મય જ રહ્યું છે તો ચેતન દ્રવ્ય સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કઈ રીતે મનાય?

ઉત્તર : ચૈતન્ય એ ચેતન દ્રવ્યની જ ખાસ શક્તિ છે, ને ચેતન દ્રવ્ય સ્વતંત્ર દ્રવ્ય જ છે.

પ્રશ્ન : તો શરીરની જેમ ચેતન દ્રવ્ય કેમ દેખાતું નથી?

ઉત્તર . ચેતન દ્રવ્યમાં વર્ણ, સ્પર્શ વગેરે ગુણ-ધર્મો નહિ હોવાથી આંખ વગેરે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોથી તે દેખાતું નથી. અલબત્ત આ ચેતન દ્રવ્ય શરીરમાં પ્રવિષ્ટ છે, ને શરીર નજરે દેખાય છે એટલે ચેતન-દ્રવ્યમાં ગુણધર્મ ચૈતન્ય, જ્ઞાન, રાગ ઈચ્છા, સુખ દુઃખ વગેરે શરીરમાં જ હોવાનો ભાસ થાય છે બાકી એ ચૈતન્યાદિ ધર્મ ખરેખર શરીરના ધર્મ નથી, પણ શરીરમાં પૂરાયેલા ચેતન દ્રવ્યના-આત્મદ્રવ્યના ધર્મ છે.

પ્રશ્ન : ચૈતન્ય વગેરે ધર્મો શરીરના નથી એમ શા માટે?

ઉત્તર : એટલા માટે કે શરીર જડ છે, એટલે તેમાં માટી લાકડું, પત્થર વગેરે જડની જેમ વર્ણ, ગંધ રસ સ્પર્શ હોઈ શકે છે; પરંતુ ચૈતન્ય, જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ, વગેરે ધર્મ નહિ-તેનાં કારણો એ છે કે—

૧. વર્ણ-ગંધાદિથી વિલક્ષણ જ્ઞાન-સુખ-દુઃખાદિ ગુણો સ્ફુરણ-સંવેદના રૂપ અનુભવાય છે, તેથી એ જડ-શરીરના ગુણ ન હોય.

૨. મરેલના શરીરમાં (મૃતદેહમાં) એ ધર્મો બિલકુલ જણાતા નથી.

૩. શરીરનાં ઘટક મૂળ દ્રવ્યો પાણી, માટી વગેરેમાં જ્ઞાનાદિ સહેજ પણ નથી. દારૂનાં ઘટક દ્રવ્યો આટો, પાણી, ગોળ વગેરેમાં અંશેય મદશક્તિ છે. એથી આ દ્રવ્યો ભેગા મળવાથી બનેલ દારૂમાં માદકશક્તિ જણાય છે.

૪. અહીં માટી યા અન્ન, પાણી વગેરેમાં અંશેય જ્ઞાન, સુખ-દુઃખ વગેરે ક્યાં છે? તો એ અન્નપાણીથી બનેલા શરીરના એ ધર્મ કેવી રીતે ગણાય? માટે કહેવું પડે કે એ શરીરમાં જે એક અદૃશ્ય ચેતન દ્રવ્ય છે, એનો એ ધર્મ છે. રાખમાં ભીનાશ શીતળતા, ચીકાશ વગેરે ધર્મ નથી; છતાં ભીની રાખમાં એ દેખાય છે તો માનવું પડે કે એમાં પાણી ભળ્યું છે, ને એના એ ગુણધર્મ છે. એમ શરીરમાં ચેતન-આત્મા ભળેલો છે, એના એ જ્ઞાનાદિ ગુણધર્મ છે. માટે જ શરીરમાંથી આત્મા નીકળી ગયા પછી એ ગુણ દેખાતા નથી.

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. શક્તિ શી ચીજ છે?

૨. ચૈતન્ય-જ્ઞાન વગેરે ધર્મો શરીરના કેમ નહિ?

૩. આત્મા ભૌતિક પદાર્થોથી બનેલો કેમ ન મનાય?

બીજી ક્રિયાઓ કરી શકે છે.

(૩) આપણે કહીએ છીએ કે એનો "જીવ" ગયો. હવે આમાં "જીવ" નથી. આ 'જીવ' એ જ આત્મદ્રવ્ય.

(૪) શરીર વધે છે; ઘટે છે પણ આ શરીરના વધવા-ઘટવાથી જ્ઞાન, ઇચ્છા, સુખ-દુઃખ, ક્ષમા-નમ્રતા વગેરે ગુણોની વધ-ઘટ થવાનો નિયમ નથી. આ જ પ્રમાણ છે કે જ્ઞાનાદિ શરીરના ધર્મ નથી, પરંતુ આત્માના તે ધર્મો છે.

(૫) શરીર એક ઘર જેવું છે. ઘરમાં રસોડું, દીવાનખાનું, બાથરૂમ, ઓસરી વગેરે હોય છે પણ તેમાં રહેનારો માલિક કે ભાડૂત પોતે કંઈ ઘર નથી. એ તો ઘરથી જુદાં જ છે. તેમ શરીરની પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, પણ તે સ્વયં આત્મા નથી. આત્મા વિના આંખ જોઈ શકતી નથી. કાન સાંભળી શકતા નથી. જીભ કોઈ રસ ચાખી શકતી નથી. આ બધાને કાર્યરત આત્મા રાખે છે. શરીરમાંથી આત્મા ચાલ્યો ગયો તો એનું બધું જ કામ બંધ. માલી ગયો એટલે બગીચો ઉજ્જડ!

(૬) શરીર એ કાપડની જેમ ભૌતિક વસ્તુ છે. મેલું થયું હોય તો એને ધોઈ શકાય છે, એને વધુ ઉજળું પણ કરી શકાય છે. તેલ માલીશથી તેને સુંવાળું કરી શકાય છે. સ્નો-પાવડર વગેરે પ્રસાધનોથી તેને સુંદર અને સુશોભિત કરી શકાય છે. પણ આ બધું કરનાર કોણ? શું શરીર પોતે? ના. શરીરમાં રહેલો આત્મા જ આ બધું કરે છે.

(૭) શરીરની રચના એક ઘરની જેમ જોવી છે. તેને આવું વ્યવસ્થિત બનાવનાર કોણ? કહો કે પૂર્વોપાર્જિત કર્મ સાથે પરલોકથી સાથે આવેલો આત્મા

(૮) ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાન કરવાની સ્વતંત્ર શક્તિ નથી, કેમ કે મડદું થઈ ગયા પછી ઇન્દ્રિયો એની એ જ હોવા છતાં તે કશું જ કરી શકતી નથી. વળી આંખ, કાન વગેરે એક બીજાથી તદ્દન જુદા હોઈ 'જે હું વાજિંત્ર જોઉં છું તે જ હું શબ્દ સાંભળું છું' આવું આવું અલગ અલગ અદૃશ્ય દ્રવ્ય અને દ્રવ્ય-શબ્દના જોનાર અને સાંભળનારનું એકીકરણ કરી શકે નહિ. તો એ જ્ઞાન અને એકીકરણ વગેરે કરનાર કોઈ જુદું જ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવું જોઈએ. આવું એકીકરણ કરનાર જે દ્રવ્ય તે જ સ્વતંત્ર આત્મદ્રવ્ય છે.

શરીર કોઈ એક ચીજ નથી. એ તો હાથ, પગ, મોં, માથું, છાતી પેટ વગેરેનો સમૂહ છે, એ કોઈ એક વ્યક્તિ નથી કે જે બધાનું એકીકરણ કરી શકે. માટે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે આત્મદ્રવ્ય માનવું પડશે.

(૯) કોઈ એક ઇન્દ્રિય નાશ પામ્યા પછી પણ એના દ્વારા થયેલ પૂર્વ અનુભવોનું સ્મરણ થાય છે. આ અનુભવ પછીના સ્મરણને કરનાર આત્મા જ હોઈ શકે; કેમ કે 'જેને અનુભવ તેને જ સ્મરણ' એવો નિયમ છે. ઇન્દ્રિય પોતે જ અનુભવ કરનાર હોત તો ઇન્દ્રિય તો વિનષ્ટ છે, તો સ્મરણ કોણે કર્યું?

(૧૦) નવા નવા વિચારો, લાગણીઓ, ઇચ્છાઓ કરનાર, વાણી બોલનાર, ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તાવનાર તેમ જ હાથ-પગ વગેરે અવયવોના હલનચલન કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર આત્મા જ છે. તે પોતે ધારે ત્યારે ચાલુ કરે અને ધારે ત્યારે બંધ. આમ આ બધાનો સંચાલક આત્મા સિદ્ધ દ્રવ્ય છે.

(૧૧) 'આત્મા નથી' એ બોલવા પરથી જ પુરવાર થાય છે કે આત્મા છે. વસ્તુ ક્યાંય પણ વિદ્યમાન હોય એને

જ નિષેધ થઈ શકે, જડને અજીવ કહેવાય છે. હવે જો જીવ જેવી વસ્તુ ન હોય તો અજીવ શું છે? જગતમાં બ્રાહ્મણ છે, જૈન છે તેથી જ અબ્રાહ્મણ, અજૈન વગેરે કહી શકાય.

(૧૨) શરીરને દેહ, કાયા, કલેવર પણ કહે છે. આ બધા તેનાં પર્યાય શબ્દ–સમાનાર્થક બીજા શબ્દ છે. તે જ પ્રમાણે જીવના પર્યાય શબ્દ આત્મા, ચેતન વગેરે છે. જુદા પર્યાય-શબ્દો, જુદી જુદી વસ્તુના જ હોય.

(૧૩) કોઈને પૂર્વભવનું સ્મરણ થાય છે અને એ બધું સ્મરણ તેને પોતાના અનુભવ જેવું જ લાગે છે. આ તો જ બની શકે જો આત્મા શરીરથી જુદો હોય–સ્વતંત્ર હોય અને તે જ પૂર્વજન્મમાંથી આજન્મમાં આવ્યો હોય. નહિતર પૂર્વના શરીર દ્વારા થયેલા અનુભવ પૂર્વ શરીરનાશ સાથે નષ્ટ થયા, તે આ શરીરમાં યાદ શી રીતે આવે? એવું તે કંઈ બને કે અનુભવ કોઈ કરે અને તેનું સ્મરણ–અનુભૂત સ્મરણ બીજો કરે? પિતાએ પરદેશમાં અનુભવેલું પુત્ર યાદ કરી શકતો નથી.

(૧૪) પ્રિય પણ આરામ ધંધા માટે જતો કરાય છે. અને પ્રિય પણ એક ધંધો મૂકી પૈસા માટે બીજો ધંધો કરાય છે. એ પ્રિય પણ પૈસા વધુ પ્રિય પુત્ર-પરિવાર માટે ખર્ચી નંખાય છે અને એ જ પ્રિય પુત્ર-પરિવારને પણ એવા અવસરે બળતા ઘરમાં છોડીને ઝટપટ પોતાનું શરીર બહાર કાઢી લેવાય છે. મતલબ કે પોતે બહાર નીકળી જાય છે.

આમ કેમ? કહો, વધુ પ્રિય ખાતર એનાથી ઓછું પ્રિય જતું કરાય છે માટે. પુત્ર-પરિવાર પ્રિય છે પણ પોતાનું શરીર વધુ પ્રિય છે તેથી શરીરને બચાવી લેવા શરીર કરતાં ઓછા પ્રિય પુત્રાદિને જતા કરાય છે. હવે પ્રશ્ન થાય

કે અવસરે અપમાનાદિ કારણે કોઈ આપઘાત કરી શરીર જતું કરે છે તે કઈ પ્રિય વસ્તુ માટે? એનો જવાબ એ છે કે આપઘાત કરી શરીર જતું કરનાર પોતાના વધુ પ્રિય આત્માને અપમાનાદિ દર્શનના મોટા દુઃખથી બચાવી લેવા એ વિચારે છે કે 'મર્યા પછી મારે આ દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ.'

(૧૫) જમનારો વધુ પીરસવા માગતાને કહે છે, 'રહેવા દો નાખવું. હવે હું વધુ ખાઉં તો મારું શરીર બગડે' એ 'મારું' કહેનારો આત્મા સાબિત થાય છે જો શરીર જ કહેનારું હોત તો એમ કહેત કે 'હું વધું ખાઉં તો હું બગડું.' એમ ડોક્ટરને ય એવું કહેવાય છે કે 'ડૉ. જુઓને રાતના મારું શરીર બગડ્યું છે' પણ એમ નહિ કે 'રાતના હું બગડ્યો છું'

આ જુવે છે અને સુખ-દુઃખ અનુભવે છે એ કોણ? આત્મા. વહાલા એવા પોતાના જીવને આ શરીરથી જોવાતા દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા આ શરીરનો ત્યાગ અર્થાત આપઘાત કરે છે. એ આત્મા જ વધુ પ્રિય હોવાનું સૂચવે છે. આમ આત્મા જીવ શ્રેષ્ઠ પ્રેમ પાત્ર રૂપે અને જડથી તદ્દન જુદો, એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. ખોરાકમાંથી બનતાં લોહી માંસ વગેરે પરથી આત્મા શી રીતે સાબિત થાય?

૨. શરીર એક ઘર કેવી રીતે?

૩. ઇન્દ્રિયો પરથી આત્મા પુરવાર કરો.

૪. અતિ પ્રિયતા સાબિત પર આત્મા કેમ સિદ્ધ થાય?

સંસરણ કરે છે, એ સંસરણનું એટલે જ નામ 'સંસાર.'

(૩) આત્મા વિવિધ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિથી કર્મ (પુણ્ય-પાપનું) ઉપાર્જન કરે છે. આત્માએ વૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિ કરી એટલે એને કર્મ ચોંટે જ છે. માટે આત્મા કર્મનો કર્તા છે.

(૪) આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે. જેમ નોકરી કરનારને જ પગાર મળે છે તેમ જે કર્મનો કર્તા છે એને જ પોતાના ઉપાર્જેલા કર્મના ફળ ભોગવવા પડે છે, બીજાને નહિ. એમ વધુ પડતું ખાઈ નાખનારને પેટનું દરદ ભોગવવું જ પડે છે. એમ પોતે કરેલા કર્મ પોતાને અવશ્ય ભોગવવા પડે છે. એ કર્મનું પરિણામ વિવિધ શરીરોનું નિર્માણ, અજ્ઞાનદશા, રોગ, જશ, અપજશ વગેરે આવે છે,

(૫) અનાદિથી કર્મથી બંધાતા રહેલા આત્માનો મોક્ષ પણ થઈ શકે છે. મૂળથી જમીનમાં સુવર્ણ ભેગી ભળેલી માટીથી સુવર્ણ તદ્દન મુક્ત થતું દેખાય છે. કર્મ અને દેહાદિકનો આત્યંતિક વિયોગ થતાં આત્માનો મોક્ષ થયો કહેવાય.

(૬) આ મોક્ષના ઉપાય પણ છે. જે કારણોએ કર્મસંયોગ, એનાથી વિપરીત કારણોએ કર્મ વિયોગ થાય એ સહજ છે. રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન વગેરે કર્મબંધના કારણોને રોકી એનાથી વિપરીત કારણો વૈરાગ્ય, ઉપશમ, સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ સેવાય તો સર્વકર્મનો ક્ષય થઈ અંતે જરૂર મોક્ષ થાય.

—આત્મા છે,

—આત્મા નિત્ય છે,

—આત્મા કર્મનો કર્તા છે,

—આત્મા કર્મના ફળનો ભોક્તા છે,

—આત્માનો મોક્ષ છે,

—આ મોક્ષનો ઉપાય છે.

આત્મા સંબંધી આ છ મુદ્દાને ષટ્સ્થાન કહેવાય છે. આને સ્વીકારે તે આસ્તિક કહેવાય, એને ન માને તેને નાસ્તિક કહેવાય.

ફેરફારો થયા કરે, એનું જ નામ વિશ્વનું સંચાલન-Working of the world.

(૩) આકાશદ્રવ્ય :- જીવ અને પુદ્ગલને રહેવા જગ્યા જોઈએ; તે આપનાર આકાશદ્રવ્ય છે, તમને થશે કે આ આકાશ વળી શું? આકાશ તો શૂન્ય છે. જગ્યા આપવાનું કાર્ય શૂન્યથી કેવી રીતે બને? એને માટે તો કોઈ દ્રવ્ય જોઈએ. દ્રવ્ય તે કહેવાય કે જે કંઈ ને કંઈ કાર્ય કરે અને જેનામાં ગુણ પર્યાયો રહે. (પર્યાય=અવસ્થા) જરૂરી પણ મોટું કબાટ લાવવાની ઘણી ઈચ્છા છે પણ નથી લાવ્યા. કેમ? ઘરમાં મૂકવાની જગ્યા નથી–અર્થાત્ અવકાશ આપનાર ક્ષેત્ર ત્યાં અલ્પ છે.

આકાશ અવકાશ–દાનનું કાર્ય કરે છે. અને એમાં એકત્વ સંખ્યા, મહાપરિમાણ વગેરે ગુણો છે તથા ઘટાકાશ, મઠાકાશ વગેરે એના પર્યાયો છે આકાશ ગુણ–પર્યાયને ધારણ કરે છે માટે આકાશ એ દ્રવ્ય છે.

આકાશ કેટલું મોટું? તેનું કોઈ માપ નથી. તે કોઈ છેડો નથી. છેડો હોય તો પ્રશ્ન થાય કે છેડો પૂરો થ પછી આગળ શું? પણ તેને છેડો નથી. આકાશ અંતરહિ અનંત છે. આવા આકાશમાં જીવ અને પુદ્ગલ સર્વત્ર ગમન ગમન કરી શકતા હોત તો આજે જે વ્યવસ્થિત વિશ્વ દેખાય છે એ દેખાત નહિ. બધું વેરવિખેર, ક્યાંનું ક્યાંય જઈ પડ્યું હોત! પણ એવું નથી. આકાશના અમુક ભાગમાં જ જીવ અને જડ પુદ્ગલોનું ગમનાગમન થાય છે. આકાશના જેટલા ભાગમાં એ બને છે, એટલા ભાગને લોક (લોકાકાશ) કહેવાય છે. બાકીના ખાલી ભાગને અલોક (અલોકાકાશ) કહેવાય છે. આ અલોકાકાશમાં જીવ કે પુદ્ગલ નથી.

(૪) **ધર્માસ્તિકાય** :— જીવ અને પુદ્ગલનું ગમના-ગમન લોકાકાશમાં જ થાય, એનું નિયામક [illegible] ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. અર્થાત્ જેમ પાણીમાં જેટલા ભાગમાં પાણી છે તેટલા જ ભાગમાં માછલી હરી-ફરી શકે છે. માટે પાણી માછલીની ગતિમાં સહાયક કહેવાય છે. પાણી કાંઈ માછલીને ધક્કો મારી ગતિ નથી કરાવતું પરંતુ માછલીને હલનચલન ચાલતું હોય [illegible] તેથી જ [illegible] ત્યાં માછલી ગતિ નહિ [illegible] ધર્માસ્તિકાય [illegible] પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક છે. [illegible] છે, તેથી જીવ અને પુદ્ગલ [illegible] ગતિ કરી શકે છે. [illegible] નહિ, [illegible] આ ધર્મ [illegible]

(૫) [illegible]

પુદ્ગલમાં નવું-જૂનું, બહુ-જૂનું, હાલનું, પૂર્વનું, બહુ પૂર્વનું એવા ભાવો કરનાર કાળ નામનું દ્રવ્ય છે. ચીજ એની એ છે પણ હમણાં નવી કહેવાય છે અને કલાક પછી બીજી ચીજ ઉત્પન્ન થઈ એની અપેક્ષાએ પૂર્વની એ ચીજ જુની કહેવાય છે. અથવા ઘડિયાળ દ્વારા જેને માપવામાં આવે છે તે જ કાળ છે. માટે જ આ નવાનું જુનું કરનાર કાળ-દ્રવ્યમાં સેકન્ડ, મિનિટ, કલાક, દિન વર્ષ વગેરે અથવા સમય. ક્ષણ, ઘડી, પળ, દિવસ વગેરેના હિસાબ હોય છે. આમ. ૧. જીવ, ૨. પુદ્ગલ, ૩. આકાશ; ૪. ધર્માસ્તિકાય, ૫. અધર્માસ્તિકાય અને ૬. કાળ–છ દ્રવ્યો છે.

આ છ દ્રવ્યોનો સમૂહ એનું નામ જ વિશ્વ. આ જીવ, પુદ્ગલ વગેરે છએ દ્રવ્યો મૂળરૂપે કાયમ રહે છે. પરંતુ એક બીજાના સહકારથી એમાં નવી નવી રીતભાત થાય ને જૂની જૂની નષ્ટ થાય, અર્થાત્ મુખ્ય જીવ અને કર્મના હિસાબે અથવા તો સ્વભાવથી એટલે કે કુદરતી રીતે નવી નવી ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે.

મૂળ છ દ્રવ્ય અવિનાશી છે. એમાં અવસ્થાઓ બદલાયા કરે છે. અર્થાત્ ઉત્પાદ; વ્યય અને ધ્રૌવ્યની મહાસત્તાને અનુભવતા દ્રવ્યોમાં જે અવસ્થા–પર્યાયનું પરિવર્તન થયા કરે છે; એ જ વિશ્વનું સંચાલન છે.

પ્રશ્ન : અહીં છ દ્રવ્યોમાં પૂર્વે ધર્માસ્તિકાય કહ્યો. એમાં અસ્તિકાય એટલે શું? અને અસ્તિકાય કોણ કોણ છે?

જવાબ : અસ્તિ એટલે અંશ-પ્રદેશ. (અવયવ) કાય એટલે સમૂહ. જે દ્રવ્ય અનેક પ્રદેશોના સમૂહમય હોય તેનું નામ અસ્તિકાય દા. ત. ધર્મ નામનું દ્રવ્ય લોકવ્યાપી એક

દ્રવ્ય હોવા છતાં તે સમસ્ત નહિ પરંતુ પોતાના અમુક અમુક અંશથી ત્યાં રહેલા જીવ કે પુદ્ગલને ગતિમાં સહાય કરે છે, એથી એમાં અંશ સાબિત થાય છે.

અસ્તિકાય પાંચ છે. જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અંશો છૂટા પડી પણ શકે અને બાકીનામાં ન પડી શકે. પરંતુ જેમાં અંશ-પ્રદેશ કલ્પી શકે તેનું નામ અસ્તિકાય.

કાળ જ્યારે જુઓ ત્યારે માત્ર વર્તમાન એક સમયરૂપ જ મળે, સમૂહ ન મળે, તેથી કાળ એ અસ્તિકાય નથી. વળી એક અપેક્ષાએ કાળ એ જીવાદિ દ્રવ્યનો જ પર્યાય છે, તેથી સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ નથી મનાતો. એટલે પાંચ અસ્તિકાય દ્રવ્યોનો સમૂહ એ જ વિશ્વ.

□ પ્રશ્નો □

૧. ૭ દ્રવ્ય સમજાવો.
૨. આકાશ એ દ્રવ્ય કેમ?
૩. જડ-ચેતનથી ભરેલા કયું દ્રવ્ય સાબિત થાય?
૪. કાળ શું કરે છે?
૫. અસ્તિકાય એટલે શું?
૬. 'અસ્તિકાય' એટલે શું? તે કયા કયા છે અને તે દરેકનું સ્વરૂપ શું છે?
૭. વિશ્વ શું છે? એનું સંચાલન શું છે?
૮. કર્મયુક્ત અનંત જીવ સંસારમાં ભમે છે. તેનું શું કારણ?
૯. સંસાર અનાદિ કેમ? એનો અંત ક્યારે?
૧૦. આકાશ તો કશું નથી એ સર્વાંગ એક દ્રવ્ય ન થાય?

૯

જગત્કર્તા કોણ? ઈશ્વર નહિ.

વિશ્વનું સર્જન સંચાલન કોઈ ઈશ્વર કે ઈશ્વરીય શક્તિ નથી કરતી. એનું સંચાલન તો જીવ અને કર્મ કરે છે. પુરુષાર્થ જીવનો હોય છે અને ટેકો હોય છે કર્મનો. આમ ન માનીએ અને ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનીએ તો અનેક પ્રશ્ન ઊભા થાય છે:

દા. ત. (૧) ઈશ્વરને કયું પ્રયોજન હોય કે તે માટે તે આ બધી ઘડભાંગ કરે? (૨) એ અમુક જ જાતનું સર્જન કેમ કરે? (૩) ઈશ્વરને તો દયાળુ ગણાવાયા છે (જેઓ ઈશ્વરને જગત્કર્તા માને છે તેઓ દ્વારા) તો દયાળુ ઈશ્વર જીવને દુઃખદાયી થાય એવા પદાર્થોનું સર્જન કરે ખરો? (૪) ઈશ્વર કયા શરીરથી આ બધું કરે? અને એ શામાંથી બન્યું. શી રીતે બન્યું વગેરે વગેરે...

આ પ્રશ્નોના જવાબ વિચારતાં

ઈશ્વર વિષે કોઈ વિચિત્ર જ ચિત્ર ઉપજે છે. (૧) જેમકે, ઈશ્વર કોઈ પ્રયોજન વિના જ સર્જન કે સંહાર કરે તો એ મૂર્ખ રમત કહેવાય (૨) ક્રીડાથી કરે તો બાળક કહેવાય (૩) દયાથી કરે તો બધાને સુખી કરે અને બધા માટે સુખના સાધન સર્જે (૪) એમ કહે કે 'ઈશ્વર તો ન્યાયાધીશ છે, તેથી જીવને ગુનાની સજા માટે દુઃખનું સાધન સર્જે છે,' તો પ્રશ્ન એ થાય કે આટલું બધું કરી શકનાર ઈશ્વર તો સર્વશક્તિમાન ગણાય અને એને દયાળુ તો માનો જ છો. તો એ ઈશ્વર જીવને ગુનો જ શા માટે કરવા દે કે જેથી તેને પછીથી ગુનાની સજા કરવી પડે? પોલિસ પોતાની સામે જ કોઈને બીજાનું ખૂન કરતો જોઈ રહે તો એ પોલિસ પણ ગુનેગાર ગણાય. તો શું ઈશ્વરને ગુનેગાર ગણીશું? ગુનો કરતો ન રોકવાની તાકાત વિનાનો ગણીશું? કે નિર્દય ગણીશું?

આ ઉપરાંત બીજા પણ પ્રશ્નો થાય છે કે : ૧ : ઈશ્વર વિશ્વનું સર્જન-સંચાલન કરે છે તો ક્યાં બેસીને તે બધું કરે છે? : ૨ : ઈશ્વરનું શરીર હોય તો એના શરીરનો બનાવનાર કોણ? : ૩ : ઈશ્વરને નિરાકાર માનો છો તો નિરાકાર એ આકારની રચના કેવી રીતે કરે?

આશંકા એ, કે ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી.

[illegible]

તેવાં તેવાં શરીર બને છે. એનું નામ પર્વત, વૃક્ષ, પૃથ્વી વગેરે છે.

એ કોઈ જીવનાં શરીર છે માટે જ કપાવા છેદાવા છતાં મનુષ્ય-શરીરના ઘાની જેમ ફરીવાર પુરાઈ-રુઝાઈ જાય છે, અને બરાબર અખંડ શરીર જેવાં થઈ જાય છે. જ્યારે જીવ નીકળી જતાં એવું નથી બનતું. માનવ શરીરમાંથી પણ જો જીવ નીકળી જાય છે તો ઘા પુરાતો-રુઝાતો નથી. એ જ બતાવે છે કે જીવ છે તો જ કર્મના સહારે નવાં શરીરનું કે શરીરનાં અન્ય ભાગોનું સર્જન-સમારકામ થાય છે.

જમીન, ખાતર, બીજ, પાણી વગેરે વિદ્યમાન હોવા છતાં ત્યાં જીવો દાખલ થઈને જ બીજમાંથી લીલો અંકુર કત્થાઈ થડ, લીલાં પાન, ગુલાબી ફૂલ, મધુરું વગેરે રૂપે પોતપોતાના શરીર બનાવે છે.

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. ઈશ્વર જગત્કર્તા કેમ નહિ?
૨. જગત્કર્તા આરોપી કેવા રીતે?
૩. વૃક્ષમાં જીવ હોવાનું પ્રમાણ શું?
૪. જગતનું સંચાલન કોણ કરે છે?

૧૦

દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાય

વિશ્વ છ દ્રવ્યનું બનેલું છે તે આપણે આઠમા પ્રકરણમાં જાણી ગયા. આ દ્રવ્યોમાં ગુણ અને પર્યાયોમાં પરિવર્તનનું કામકાજ ચાલે છે. આ કામકાજનું ચાલવું તે જ વિશ્વનું સંચાલન છે. આમ: દ્રવ્ય એટલે જેનામાં ગુણ હોય, અનેક પ્રકારની શક્તિ હોય અને જેને અનેક પર્યાય યાને અવસ્થા હોય, તેને દ્રવ્ય કહેવાય છે. જગતમાં દ્રવ્ય જેવી વસ્તુ હોય તો જ એના આધારે ગુણ-પર્યાય અને શક્તિ રહી શકે.

ગુણ અને પર્યાયમાં ફરક છે.

'સહભાવિનો ગુણાઃ'–સાથે રહે તે ગુણ.

'ક્રમભાવિનઃ પર્યાયાઃ'–ક્રમસર ઉત્પન્ન થાય તે પર્યાય.

દા. ત. આપણે કહીએ છીએ કે સોનું પીળું છે, તે ચળકે છે, તે ભારે

અપેક્ષાએ મોટાપણું,–આ બધા ઘડાના અર્થ-પર્યાયો કહેવાય છે.

બીજી રીતે પર્યાય બે જાતના :–(૧) સ્વપર્યાય, (૨) પરપર્યાય. (૧) સ્વપર્યાય :–પોતાનામાં વળગી રહેનારા. (૨) પરપર્યાય:–પોતાનામાં નહિ રહેનારા. દા, ત. ઘડામાં માટી-મયતા છે એ સ્વપર્યાય; સુતરમયતા નથી એ પરપર્યાય. ઘડામાં ગૃહવાસિતા છે એ સ્વપર્યાય, તળાવવાસિતા નથી એ પરપર્યાય.

પ્રશ્ન—પરપર્યાય તો પરના થયા, પણ ઘડાના કેવી રીતે?

ઉત્તર—પરપર્યાય એ પરના તો સ્વપર્યાય છે જ્યારે ઘડાના એ પરપર્યાય છે. તે ઘડાના પર્યાય એ રીતે કે જ્યારે સ્વ-પર્યાય ઘડા સાથે એકમેક-રૂપતાથી સંબંધિત છે ત્યારે પરપર્યાય પણ અલગ-રૂપતાથી એ જ ઘડાના સંબંધી છે. ઘડો જેમ માટી-મય કહેવાય છે, એમ એ જ ઘડો 'સુતરમય નથી, કે સુવર્ણમય નથી,' તેમ કહેવાય છે, માટીમય કોણ? ઘડો. સુવર્ણમય કોણ નહિ? તો એ જ ઘડો. માત્ર ઘડાની સાથે માટીમયતા અસ્તિત્વ (અનુવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. સુવર્ણમયતા નાસ્તિત્વ (વ્યાવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. ઓરમાન પુત્ર કોનો? સવકી માનો. ખરેખર તો એનો પુત્ર નથી. છતાં ઓરમાયા સંબંધથી એનો જ કહેવાય છે. એમ પરપર્યાય ઘડાનો જ કહેવાય.

આ સ્વપર્યાય ચાર રીતે હોઈ શકે, (૧) દ્રવ્યપર્યાય, (૨) ક્ષેત્રપર્યાય, (૩) કાલપર્યાય અને (૪) ભાવપર્યાય. (૧) દ્રવ્યપર્યાય એટલે વસ્તુના મુખ્યદલ (ઉપાદાન)ની અપેક્ષાએ પર્યાય (૨)

૩) વસ્તુને રહેવાના ક્ષેત્ર અને કાલની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રપર્યાય, કાલપર્યાય (૪) વસ્તુના ગુણધર્મ એ ભાવપર્યાય.

દા. ત. કપડાંમાં સુતર એ દ્રવ્યપર્યાય. કપડું કબાટમાં રહેલું એ ક્ષેત્રપર્યાય, નવું યા અમુક માસનું એ કાલપર્યાય. સફેદ ચોકડું, કિંમતી કોટરૂપે. અમુક વ્યક્તિની માલિકીનું વગેરે વગેરે એ ભાવપર્યાય.

આ દ્રવ્યાદિ પણ બે રીતે (૧) સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ સ્વભાવ પર્યાય. અને (૨) પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ, પરભાવ પર્યાય.

દા. ત. ઉપર કહ્યા તે વસ્ત્રના સુતરાઉપણું, કબાટમાં રહેલાપણું વગેરે એ સ્વદ્રવ્યાદિ પર્યાય છે. અને એ જ વસ્ત્રના રેશમીપણું શરીર પર રહેલાપણું, લાલાશ, જુનાપણું-સસ્તાપણું, ખરીદાયેલપણું, અમુકની માલિકી. વગેરે એના પરદ્રવ્યાદિ પર્યાય છે.

આથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે અવસ્થા એકલી નથી રહેતી પણ કોઈ આધાર દ્રવ્યને લઈને રહે છે. દ્રવ્ય છે તો એમાં અવસ્થાઓ આવે છે ને જાય છે. એટલે જ વિદ્યુતશક્તિ, લોહચુંબકની આકર્ષણ શક્તિ, વગેરે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યને લઈને જ છે. એટલે દ્રવ્ય વિચારતાં જ ગુણ-પર્યાય એના [illegible] ભર્યો છે.

એવી રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્યની શક્તિઓ છે, એવી રીતે આત્મ-દ્રવ્યની પણ અનંત શક્તિઓ છે. [illegible]

અપેક્ષાએ મોટાપણું,–આ બધા ઘડાના અર્થ-પર્યાયો કહેવાય છે.

બીજી રીતે પર્યાય બે જાતના :–(૧) સ્વપર્યાય, (૨) પરપર્યાય. (૧) સ્વપર્યાય :–પોતાનામાં વળગી રહેનારા. (૨) પરપર્યાયઃ–પોતાનામાં નહિ રહેનારા. દા, ત. ઘડામાં માટીમયતા છે એ સ્વપર્યાય; સુતરમયતા નથી એ પરપર્યાય. ઘડામાં ગૃહવાસિતા છે એ સ્વપર્યાય, તળાવવાસિતા નથી એ પરપર્યાય.

પ્રશ્ન—પરપર્યાય તો પરના થયા, પણ ઘડાના કેવી રીતે?

ઉત્તર—પરપર્યાય એ પરના તો સ્વપર્યાય છે જ્યાં ઘડાના એ પરપર્યાય છે. તે ઘડાના પર્યાય એ રીતે કે જ્યારે સ્વપર્યાય ઘડા સાથે એકમેક–રૂપતાથી સંબંધિત છે ત્યારે પરપર્યા પણ અલગ–રૂપતાથી એ જ ઘડાના સંબંધી છે. ઘડો જેમ માટીમય કહેવાય છે, એમ એ જ ઘડો 'સુતરમય નથી, કે સુવર્ણમય નથી,' તેમ કહેવાય છે, માટીમય કોણ? ઘડો. સુવર્ણમય કોણ નહિ? તો એ જ ઘડો. માત્ર ઘડાની સાથે માટીમયતા અસ્તિત્વ (અનુવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. સુવર્ણમયતાના સ્તિત્વ (વ્યાવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. ઓરમાન પુત્ર કોનો? સાવકી માનો. ખરેખર તો એનો પુત્ર નથી. છતાં ઓરમાયા સંબંધથી એનો જ કહેવાય છે. એમ પરપર્યાય ઘડાનો જ કહેવાય.

આ સ્વપર્યાય ચાર રીતે હોઈ શકે, (૧) દ્રવ્યપર્યાય, (૨) ક્ષેત્રપર્યાય, (૩) કાલપર્યાય અને (૪) ભાવપર્યાય. (૧) દ્રવ્યપર્યાય એટલે વસ્તુના મૂળદલ (ઉપાદાન)ની અપેક્ષાએ પર્યાય (૨)

૩) વસ્તુને રહેવાના ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રપર્યાય, કાળપર્યાય (૪) વસ્તુના ગુણધર્મ એ ભાવપર્યાય.

દા. ત. કપડામાં સુતર એ દ્રવ્યપર્યાય. કપડું કબાટમાં રહેલું એ ક્ષેત્રપર્યાય, નવું યા અમુક માસનું એ કાળપર્યાય. સફેદ ચીકણું, કિંમતી કોટરૂપે, અમુક વ્યક્તિની માલિકીનું વગેરે વગેરે એ ભાવપર્યાય.

આ દ્રવ્યાદિ ચાર બે રીતે (૧) સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ સ્વભાવ પર્યાય. અને (૨) પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ, પરભાવ પર્યાય.

દા. ત. ઉપર કહ્યા તે વસ્ત્રના સુતરાઉપણું, કબાટમાં રહેલાપણું વગેરે એ સ્વદ્રવ્યાદિ પર્યાય છે. અને એ જ વસ્ત્રના રેશમીપણું, શરીર પર રહેલાપણું, ચાલુ સાલ, દેશાવરનું-બહારગામનું, અર્પિતપણું, અમુકની માલિકી, વગેરે એના પરદ્રવ્યાદિ પર્યાય છે.

આથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે અવસ્થા [illegible] કોઈ આધાર દ્રવ્યને લઈને રહે છે. [illegible] આવે છે ને જાય છે, [illegible] પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યને લઈને જ છે. એટલે દ્રવ્ય [illegible] ગુણ-પર્યાય [illegible] છે.

જેવી રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્યની શક્તિઓ છે, તેવી રીતે આત્મ-દ્રવ્યની પણ અનંત શક્તિઓ છે. [illegible]

અપેક્ષાએ મોટાપણું,—આ બધા ઘડાના અર્થ-પર્યાયો કહેવાય છે.

બીજી રીતે પર્યાય બે જાતના :–(૧) સ્વપર્યાય, (૨) પરપર્યાય. (૧) સ્વપર્યાય :–પોતાનામાં વળગી રહેનારા. (૨) પરપર્યાયઃ–પોતાનામાં નહિ રહેનારા. દા, ત. ઘડામાં માટીમયતા છે એ સ્વપર્યાય; સુતરમયતા નથી એ પરપર્યાય. ઘડામાં ગૃહવાસિતા છે એ સ્વપર્યાય, તળાવવાસિતા નથી એ પરપર્યાય.

પ્રશ્ન—પરપર્યાય તો પરના થયા, પણ ઘડાના કેવી રીતે?

ઉત્તર—પરપર્યાય એ પરના તો સ્વપર્યાય છે જ્યારે ઘડાના એ પરપર્યાય છે. તે ઘડાના પર્યાય એ રીતે કે જ્યારે સ્વપર્યાય ઘડા સાથે એકમેક–રૂપતાથી સંબંધિત છે ત્યારે પરપર્યાય પણ અલગ–રૂપતાથી એ જ ઘડાના સંબંધી છે. ઘડો જેમ માટીમય કહેવાય છે, એમ એ જ ઘડો ‘સુતરમય નથી, કે સુવર્ણમય નથી,’ તેમ કહેવાય છે, માટીમય કોણ? ઘડો. સુવર્ણમય કોણ નહિ? તો એ જ ઘડો. માત્ર ઘડાની સાથે માટીમયતા અસ્તિત્વ (અનુવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. સુવર્ણમયતા નાસ્તિત્વ (વ્યાવૃત્તિ) સંબંધથી સંબંધિત છે. ઓરમાન પુત્ર કોનો? સવકી માનો. ખરેખર તો એનો પુત્ર નથી. છતાં ઓરમાયા સંબંધથી એનો જ કહેવાય છે. એમ પરપર્યાય ઘડાનો જ કહેવાય.

આ સ્વપર્યાય ચાર રીતે હોઈ શકે, (૧) દ્રવ્યપર્યાય, (૨) ક્ષેત્રપર્યાય, (૩) કાલપર્યાય અને (૪) ભાવપર્યાય. (૧) દ્રવ્યપર્યાય એટલે વસ્તુના મૂળદ્રવ્ય (ઉપાદાન)ની અપેક્ષાએ પર્યાય (૨

સંપૂર્ણપણે સાફ થાય-સકલ કર્મનો ક્ષય થાય-તો જ જીવના અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત સુખ આદિ સંપૂર્ણ નિર્મળ ગુણો પ્રગટ થાય. કર્મના બધા જ બંધનો છૂટે અને તૂટે ત્યારે જીવ પોતાનું સહજ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે કર્મ-શરીર-ઇન્દ્રિયો આદિનાં બંધનથી સર્વથા મુક્ત જીવનું સહજ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ એટલે જ મોક્ષતત્ત્વ.

આ નવતત્ત્વના સ્વરૂપને બરાબર જાણવાથી શું જાણવા જેવું છે, શું કરવા જેવું છે અને શું છોડવા જેવું છે તેની સ્પષ્ટ સમજ પડે છે. આત્મવિકાસની ચોક્કસ દિશા મળે છે. આ નવતત્ત્વોમાં—

૧ જીવ અને અજીવ તત્ત્વ જાણવા યોગ્ય (જ્ઞેય) છે.

૨ પાપ, અશુભ આસ્રવ અને બંધ-આ ચાર તત્ત્વો છોડવા યોગ્ય (હેય) છે.

૩ પુણ્ય (પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય-શુભ-આસ્રવ) સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ-આ તત્ત્વો જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય (ઉપાદેય) છે.

સમ્યગ્દર્શન માટે આવી સૌથી પહેલી શ્રદ્ધા કરવાની હોય છે, એટલે કે તત્ત્વ જેવા સ્વરૂપનું, જેના પ્રત્યે સાચું વલણ [illegible] અનુરૂપ થઈએ. અર્થાત્ જીવ-અજીવ એ તત્ત્વો 'જ્ઞેય' છે, એને બરાબર જાણીને એ પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ ન [illegible] ઉપેક્ષાભાવ રાખવા યોગ્ય છે. પાપ આદિ ચાર તત્ત્વો 'હેય' છે, એ તત્ત્વો [illegible] છે માટે એમાં [illegible] બુદ્ધિ જ રાખવી. અને પુણ્યાદિ ચાર તત્ત્વો ઉપાદેય છે. એમાં મોક્ષ તત્ત્વ અંતિમ સાધ્ય છે અને બીજા ત્રણ તેનાં (મોક્ષનાં) કારણ-સાધન છે માટે તે જીવનમાં આચરવા યોગ્ય છે. તે [illegible]

☐ **આશ્રમ તત્ત્વ :**

આ બંને પ્રકારના કર્મકચરા જે માર્ગે આવે તેને આશ્રવ કહે છે. આશ્રવ એટલે વહી આવવાનું દ્વાર. જેના દ્વારા જીવ સરોવરમાં કર્મ ઠલવાય તે.

☐ **સંવર તત્ત્વ :**

સંવર એટલે રોકાવું જે ઉપાયોથી કર્મકચરો આવતો રોકાય તે સંવર. આશ્રવ માર્ગોને બંધ કરી દેવાય, ઢાંકણ લગાવાય, એ ઢાંકણું તે સંવર.

☐ **બંધ તત્ત્વ :**

જીવ સરોવરમાં વિવિધ માર્ગોથી ઠલવાયેલા કર્મો નિર્મળ પાણી ભર્યા જીવ-આત્મા સાથે એકમેક થઈ જાય છે. કર્મનું આત્મા સાથે એકમેક થવું તે બંધ તત્ત્વ કહેવાય. તેમાં પ્રકૃતિ સ્વભાવ, સ્થિતિકાળ, રસ અને પ્રદેશ નક્કી થાય છે, તેને પ્રકૃતિબંધ...વગેરે કહે છે.

☐ **નિર્જરા તત્ત્વ :**

નિર્જરા એટલે ક્ષય કરવો. કચરાને સાફ કરવો. રાસાયણિક દ્રવ્યોથી સરોવરના કચરાને સાફ કરાય છે તેમ બાર પ્રકારના તપરૂપી રાસાયણે કર્મકચરો બળે છે, અને જેમ જેમ જે પ્રમાણમાં કર્મકચરો બળતો જાય છે તેમ તેમ તેટલા પ્રમાણમાં જીવનું જ્ઞાનાદિરૂપ પાણી નિર્મળ થતું જાય છે.

☐ **મોક્ષ તત્ત્વ :**

કચરાને આવવાના બધા જ માર્ગો બંધ કરી દેવામ અને દૂષિત થયેલા પાણીને સંપૂર્ણ શુદ્ધ કરાય તો જ નિર્મળ પાણી રહે. એ જ પ્રમાણે સરોવરમાં ઠલવાયેલ કર્મરૂપી કચરો

૬. સંવર-કર્મને આવતાં અટકાવનાર. દા. ત. સમ્યક્-ત્વ, ક્ષમાદિ, પરિષહ, શુભ ભાવના, વ્રત-નિયમ, સામાયિક, ચારિત્ર વગેરે.

૭. બંધ-આત્મા સાથે કર્મનો દૂધ-પાણીની જેમ એકમેક થતો સંબંધ. કર્મમાં નક્કી થતી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ), સ્થિતિકાળ, ઉગ્ર-મંદ રસ અને દળ-પ્રમાણ પ્રદેશ.

૮. નિર્જરા-કર્મનો ક્ષય કરનાર બાહ્ય-અભ્યંતર તપ, દા. ત. ઉપવાસ, રસત્યાગ, કાયક્લેશ વગેરે એ બાહ્ય. પ્રાયશ્ચિત, વિનય, સેવા, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે આભ્યંતર.

૯. મોક્ષ-બધાં કર્મબંધનથી સર્વથા છુટકારો અને આત્માનું અનંતજ્ઞાન-અનંતસુખ ઈ. આદિ સ્વરૂપ પ્રગટ થવું તે.

□ પ્રશ્નો □

૧. નવતત્ત્વનો ઉપયોગ શો ? દરેક તત્ત્વ સમજાવો.
૨. આત્માને સરોવરની ઉપમા આપી નવતત્ત્વ ઘટાવો.
૩. હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય એટલે શું ?

રસ, રુચિ અને હોંશ રાખવા. તેમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

આ નવતત્ત્વનું નિરૂપણ શ્રી જિન-રાગ-દ્વેષને જીતનાર સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલું છે, આથી તેને જૈન તત્ત્વ કહેવાય છે. વીતરાગ એટલે જેને કોઈ પ્રત્યે કશો રાગ નથી તેવા. રાગ હોય તો દ્વેષ પણ આવે આવા રાગ-દ્વેષના વિજેતા તે વીતરાગ. વીતરાગ ભગવંત સર્વજ્ઞ છે. સર્વજ્ઞ એટલે ત્રણેય કાળના વિશ્વના તમામ ભાવોને પ્રત્યક્ષ જોનાર. વીતરાગ-સર્વજ્ઞને અસત્ય બોલવાનું કોઈ કારણ નથી, અસત્ય રાગથી, દ્વેષથી, ભયથી હાસ્યથી અજ્ઞાનથી, મોહથી બોલાય છે, વીતરાગ-સર્વજ્ઞ તો આ બધાથી પર છે. તે બધા દોષો પર તેમને વિજય મેળવ્યો છે, આથી વીતરાગ-સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહેલું તે બધું સાચું જ છે. આ નવતત્ત્વ પણ તેમણે કહ્યા હોવાથી તે પૂરેપૂરાં સત્ય છે-આવી શ્રદ્ધા રાખવી તે સમ્યક્ત્વ છે, સમ્યગ્દર્શન છે.

☐ **નવતત્ત્વની સરળ સમજુતિ :**

૧. જીવ-ચેતના લક્ષણવાળું 'જ્ઞાનાદિ ગુણવાળું દ્રવ્ય વગેરે
૨. અજીવ-ચૈતન્ય રહિત, (પુદ્ગલ, આકાશ, દ્રવ્ય) વગેરે.
૩. પુણ્ય-શુભ કર્મપુદ્ગલ, જેનાથી જીવને મનગમતું મળે. દા. ત. શાતાવેદનીય, યશનામકર્મ વગેરે.
૪. પાપ-અશુભ કર્મપુદ્ગલ, જેનાથી જીવને અણગમતું મળે. દા. ત. અશાતા, અપયશ વગેરે.
૫. આશ્રવ-જેનાથી આત્મામાં કર્મ શ્રવી આવે, વહી આવે. કર્મને આવવાના રસ્તા. દા ત. મિથ્યાત્વ, ઇન્દ્રિયો, અવિરતિ, કષાય અને યોગ.

દર્પણ તેની સામે જેટલું આવે એટલા બધાનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે; એમ જ્ઞાન વિશ્વમાં જે કોઈ જ્ઞેય વસ્તુ છે એને જાણી શકે. પરંતુ જેમ ફાનસ ઉપર ઢંકાયેલ દીવાનો પ્રકાશ, કાણાંમાંથી જેટલો બહાર આવે, એટલા જ બહારના પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે; એવી રીતે કર્મથી છવાઈ ગયેલ આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ જેટલા કર્મ-આવરણ ખસવાથી ખુલ્લો થાય, એટલા જ પ્રમાણમાં જ્ઞેય વસ્તુનો પ્રકાશ થાય, ને એટલા જ વિષયને જાણી શકે. સમસ્ત આવરણ દૂર થતાં સમસ્ત જ્ઞેયનું જ્ઞાન ખુલ્લું થાય. એ જ્ઞેયમાં ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાન ત્રણેય કાળના સમસ્ત દ્રવ્ય-જગતના સર્વ ભાવ જણાય.

બાકીના જીવના મૂળસ્વરૂપમાં (૧) અનંતજ્ઞાન છે, એમ (૨) અનંતદર્શન, (૩) અનંતસુખ છે, (૪) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક ચારિત્ર યાને વીતરાગતા છે. (૫) અક્ષય-અજર-અમર સ્થિતિ છે, (૬) અરૂપીપણું છે. (૭) અગુરુલઘુસ્થિતિ છે, (૮) અનંતવીર્ય વગેરે શક્તિ છે.

એક મહોદય કે સમ્રાટની જેમ જીવમાં આ બધું મૂળ પોતાનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ [illegible] છવાઈ ગયેલ સૂર્યની જેમ અથવા [illegible] જીવ [illegible] અનાદિ કાળથી [illegible] છે. [illegible] છે; તેથી એનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ નથી થતું. એ કર્મ-આવરણોને લીધે એમાં વિકૃત સ્વરૂપ ઊભું થયું છે. દા. ત. જ્ઞાના-વરણ કર્મને લીધે [illegible] સ્વરૂપ [illegible] છે. દર્શના-વરણકર્મને લીધે [illegible] [illegible] [illegible]

૧૨

જીવનું મૌલિક અને વિકૃત સ્વરૂપ

જીવ અને જડ એક સરખા સ્વભાવના છે એવું તો કહેવાય નહિ; નહિતર જીવ પોતે જડરૂપ કે જડ પોતે જીવરૂપ કેમ ન બને? કહેવું જોઈએ કે બંનેના સ્વભાવ જુદા છે. જીવના મૂળ સ્વરૂપમાં અનંતજ્ઞાન છે. એનો જ્ઞાન-સ્વભાવ જ એને જડ દ્રવ્યથી જુદો પાડે છે. આ જ્ઞાન જો એનો સ્વભાવ ન હોય તો કોઈ પણ બહારના તત્ત્વની તાકાત નથી કે એનામાં જ્ઞાન પ્રગટ કરી શકે.

હવે જ્યારે જ્ઞાન એ જીવનો સ્વભાવ છે, ત્યારે વિચારવાનું એ છે કે, શું એ જ્ઞાનગુણ મર્યાદિત હોય અર્થાત્ અમુક જ જ્ઞેય-દેશાદિ વિષયને જાણે? કે સમસ્ત જ્ઞેય-દેશાદિ વિષય જાણે? જ્ઞાન-ગુણને મર્યાદિત ન કરી શકાય; કેમકે મર્યાદાનું માપ કોણ નક્કી કરે કે આટલું જ માપ હોય? વધારે કે ઓછું નહિ? જેમ

જાય છે, અને એ પાછાં સ્થિતિકાળ પાકયે વિપાકો દેખાડયે જાય છે...આમ સંસારમાં અનાદિકાળથી ચાલુ જ છે. જો કર્મને ખેંચી લાવનારા આશ્રવો બંધ કરાય અને સંવર સેવાય તો નવાં કર્મ આવતાં અટકે, અને જૂનાનો નિર્જરાથી નિકાલ આવે. એમ એક દિ' જીવ સર્વ કર્મથી રહિત બનતાં મોક્ષ પામે. પોતાના અનંત જ્ઞાનાદિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ એક વાર પૂર્ણ પ્રગટ થઈ જાય પછી કોઈ જ આશ્રવ ન હોવાથી ક્યારેય પણ કર્મ લાગતા નથી અને સંસાર (જન્મ-મરણ) થતો નથી.

□ પ્રશ્નો □

૧. સંવરે કર્યાં તે જ નાશ પામે કેમ?
૨. જ્ઞાન એ આગન્તુક ગુણ કેમ નહિ?
૩. જ્ઞાનનું માપ કેટલું? સર્વજ્ઞતા કેમ સંભવિત?
૪. જીવના મૌલિક-વિકૃત સ્વરૂપનું સૂર્ય-વાદળની ઉપમાથી વિવરણ કરો.
૫. જીવના ભાવોને ઘટ-અઘટ માનવાનું શુભ-અશુભ કેમ નહિ?
૬. શુદ્ધ અવસ્થા થયે ફરી કેમ કર્મ લાગતાં નથી?

અહીં ધ્યાન રાખવાનું કે ચિત્રની સરળતા ખાતર
કે રત્નના માત્ર એકેક ભાગમાં જ એકેક પ્રકાશ, કર્મ
અસર બતાવાય, બાકી આત્મામાં તો દરેકે દરેક પ્રકાશ
વિશેષતા આત્માના સર્વ ભાગમાં વ્યાપેલી છે. એમાં
વરણ, દર્શનાવરણ કર્મનું સ્વરૂપ ઉપર જોયું. હવે
ય કર્મથી જોઈએ. વેદનીય કર્મથી આત્માનું મૂળ
ીન અને સહજ સુખ દબાઈ જઈને કૃત્રિમ,
ીન, અસ્થિર શાતા-અશાતા ઊભી થઈ છે. મોહનીય-
ા આવરણથી મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષ, અવ્રત હાસ્યાદિ, ને
ોધાદિ પ્રગટ થયા કરે છે. આયુષ્ય કર્મથી જન્મ-
ન-મરણના અનુભવ કરવા પડે છે. નામકર્મના લીધે
ર મળવાથી જીવ અરૂપી છતાં રૂપી જેવા થઈ ગયા છે.
ાં ઇન્દ્રિયો; ગતિ, જશ-અપજશ, સૌભાગ્ય, દૌર્ભાગ્ય,
ણું-સ્થાવરપણું-વગેરે ભાવો પ્રગટે છે. ગોત્રકર્મના
ા ઊંચું નીચું કુળ મળે છે, અને અંતરાયકર્મને લીધે
ચુતા, દરિદ્રતા, પરાધીનતા અને દુર્બળતા ઊભી થઈ છે.

એમ જીવનું મૂળ સ્વરૂપ ભવ્ય, શુદ્ધ અને અચિંત્ય અનુ-
હોવા છતાં. કર્મની જકમડામણને લીધે જીવ તુચ્છ, મલિન
ૃત સ્વરૂપવાળો બની ગયો છે. પૂર્વે કહી આવ્યા તેમ
વિકૃતિ કોઈ અમુક વખતે શરૂ નથી થઈ, કિન્તુ કાર્ય-
ણભાવના નિયમ મુજબ અનાદિ અનંત કાળથી ચાલી
ે છે. જૂના જૂના કર્મ પાકતાં જાય છે તેમ તેમ એ
વિકારોને પ્રગટ કર્યે જાય છે; અને કર્મ પોતે આત્મા
રથી ખરી જાય છે. પણ એની પછીના કર્મ પાછા પાકી
ોને ફળ દેખાડ્યે જાય છે. તેથી વિકારોની સતત ધારા
ાલુ રહે છે. બીજી બાજુ નવાં નવાં કર્મ ઊભા થતાં

ચતુરિન્દ્રિય જીવોને તે ઉપરાંત ચક્ષુ વધે; અને પંચેન્દ્રિય જીવોને એ ચાર ઉપરાંત શ્રોત્રેન્દ્રિય. આમ સંસારી જીવો પાંચ પ્રકારે—એકેન્દ્રિય-દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય છે. આમાં એકેન્દ્રિય એ સ્થાવર જીવ છે એ ગમે તેવા ઉપદ્રવ આવે તો પણ સ્વેચ્છાથી હાલી-ચાલી ન શકે. એવા જીવોને એકલી સ્પર્શેન્દ્રિય એટલે કે એકલું શરીર જ હોય. બીજી રસનેન્દ્રિય વગેરે કે હાથ-પગ વગેરે હોય નહિ. આ શરીર પૃથ્વી-રૂપ હોય પાણી-રૂપ હોય. અગ્નિરૂપ. વાયુ-રૂપ કે વનસ્પતિ-સ્વરૂપ હોય.

પૃથ્વી રૂપી કાયાને ધરનાર તે પૃથ્વીકાય જીવ.
પાણી(અપ્) „ „ „ „ અપ્કાય „
અગ્નિ „ „ „ „ તેજસ્કાય „
વાયુ „ „ „ „ વાયુકાય „
વનસ્પતિ „ „ „ „ વનસ્પતિકાય „

આમ સ્થાવર જીવના પૃથ્વીકાયાદિ એ પાંચ પ્રકાર છે. (ધ્યાનમાં રહે કે પાણીમાં પોરા વગેરે જીવ તો પાણીથી જુદું શરીર ધારણ કરનાર જીવ જુદા છે. પણ ખુદ પાણીને જ પોતાનું સ્વતંત્ર શરીર છે. તે પાણીને જ શરીર તરીકે ધારણ કરીને રહેલ તે અપ્કાય જીવ. [illegible]

[illegible]

૧૩

જીવના ભેદ

વિશ્વમાં જીવો બે પ્રકારના છે. (૧) મુક્ત અને (૨) સંસારી. મુક્ત એટલે આઠે પ્રકારના કર્મથી રહિત, સંસારી એટલે કર્મબંધનથી જુદી જુદી ગતિઓ, શરીરો, પુદ્ગલો અને ભાવોમાં સંસરણ કરનારા-ભટકનારા.

સંસારી જીવો એક ઇન્દ્રિયથી માંડી પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા હોય છે. એમાં એક જ સ્પર્શનેન્દ્રિયવાળા એકેન્દ્રિય જીવો **સ્થાવર** કહેવાય છે, અને બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, વગેરે ધરાવનાર જીવો **ત્રસ** કહેવાય છે.

ઇન્દ્રિયોની ગણતરી આપણા મુખ પર દાઢીથી કાન સુધીનો જે ક્રમ છે તે હિસાબે સમજવી. દા. ત. એકેન્દ્રિય જીવોને એકલી સ્પર્શનેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય જીવોને સ્પર્શન અને રસના ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય જીવોને એ બે ઉપરાંત ઘ્રાણેન્દ્રિય,

[illegible]

[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]
	૧ મચ્છરમાં	૨ [illegible]	૩ [illegible]		
નાની નાની [illegible] [illegible] વાયુના [illegible] [illegible]	માખી, [illegible] વગેરે	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૧ [illegible] ૨ [illegible] ૩ [illegible] ૪ [illegible]

[illegible]

આ પ્રમાણે : પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ (મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય યોગ), શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય.

કુલ દસ પ્રાણ પરંતુ દરેક જીવને દસેદસ પ્રાણ નથી હોતા. એકેન્દ્રિય જીવને ચાર જ પ્રાણ હેય છે ૧. સ્પર્શન ઇન્દ્રિય, ૧ કાયયોગ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, એમ ચાર પ્રાણ.

બેઇન્દ્રિય જીવને છ પ્રાણ હોય છે. તેમને એક રસના ઇન્દ્રિય અને એક વચનયોગ વધારે હેય છે.

ત્રીન્દ્રિય જીવને સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આઠ અને પંચેન્દ્રિય જીવને નવ કે દસ પ્રાણ હોય છે. બે ઇંદ્રિય જીવથી એક એક ઇન્દ્રિય તેમને વધુ હોય અને વચનયોગ તથા પંચેન્દ્રિયમાં મનયોગ હોય

પંચેન્દ્રિય જીવમાં જેને મન નથી હોતું તેને અસંજ્ઞી જીવ કહેવાય છે. જેમને મન હોય છે તેવા પંચેન્દ્રિય જીવને સંજ્ઞી જીવ કહેવાય છે. નવ પ્રાણ ઉપરાંત તેમને મન પણ હોય છે. આમ સંજ્ઞી જીવને દસ પ્રાણ હોય છે.

સંજ્ઞી એટલે સંજ્ઞાવાળા. સંજ્ઞા એટલે આગળ-પાછળ કાર્યકારણ વિચારવાની શક્તિ.

દેવનારકને મનઃ પર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થતાં એ સંજ્ઞી જીવ બને જ, જ્યારે મનુષ્ય-તિર્યંચગતિમાં એવા પણ જીવો છે જેમને મન હોય જ નહિ. આથી તેના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવા પ્રકાર બતાવ્યા.

જીવોને જન્મવા માટે (૮૪ લાખ યોનિ છે. યોનિ એટલે જીવને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન. સમાન રૂપ, ગંધ, સ્પર્શવાળ

[illegible] એક તે એક જ યોનિ ગણાય. પૃથ્વીકાયાદિ દરેકની આવી નીચે મુજબ યોનિઓ હોય છે.

પૃથ્વીકાય	જીવની	૭	લાખ	યોનિ
અપ્કાય	,,	૭	,,	,,
તેઉકાય	,,	૭	,,	,,
વાઉકાય	,,	૭	,,	,,
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	,,	૧૦	,,	,,
સાધારણ ,,	,,	૧૪	,,	,,
બેઇન્દ્રિય	,,	૨	,,	,,
તેઇન્દ્રિય	,,	૨	,,	,,
ચઉરિન્દ્રિય	,,	૨	,,	,,
પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	,,	૪	,,	,,
દેવ	,,	૪	,,	,,
નારક	,,	૪	,,	,,
મનુષ્ય	,,	૧૪	,,	,,
	૧૩	૮૪	લાખ	યોનિ

☐ [illegible]:

[illegible]

☐ [illegible]:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ પ્રમાણે : પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ (મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય યોગ), શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય.

કુલ દસ પ્રાણ પરંતુ દરેક જીવને દસેદસ પ્રાણ નથી હોતા. એકેન્દ્રિય જીવને ચાર જ પ્રાણ હોય છે ૧. સ્પર્શન ઇન્દ્રિય, ૧ કાયયોગ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, એમ ચાર પ્રાણ.

બેઇન્દ્રિય જીવને છ પ્રાણ હોય છે. તેમને એક રસના ઇન્દ્રિય અને એક વચનયોગ વધારે હોય છે.

. ત્રીન્દ્રિય જીવને સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આઠ અને પંચેન્દ્રિય જીવને નવ કે દસ પ્રાણ હોય છે. બેઇન્દ્રિય જીવથી એક એક ઇન્દ્રિય તેમને વધુ હોય અને વચનયોગ તથા પંચેન્દ્રિયમાં મનયોગ હોય

પંચેન્દ્રિય જીવમાં જેને મન નથી હોતું તેને અસંજ્ઞી જીવ કહેવાય છે. જેમને મન હોય છે તેવા પંચેન્દ્રિય જીવને સંજ્ઞી જીવ કહેવાય છે. નવ પ્રાણ ઉપરાંત તેમને મન પણ હોય છે. આમ સંજ્ઞી જીવને દસ પ્રાણ હોય છે.

સંજ્ઞી એટલે સંજ્ઞાવાળા. સંજ્ઞા એટલે આગળ-પાછળ કાર્યકારણ વિચારવાની શક્તિ.

દેવનારકને મનઃ પર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થતાં એ સંજ્ઞી જી બને જ, જ્યારે મનુષ્ય-તિર્યંચગતિમાં એવા પણ જીવો જેમને મન હોય જ નહિ. આથી તેના સંજ્ઞી અને અસં એવા પ્રકાર બતાવ્યા.

જીવોને જન્મવા માટે (૮૪ લાખ યોનિ છે. યોનિ એટ જીવને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન. સમાન રૂપ, ગંધ, સ્પર્શવા

પુદ્ગલોનું હોય તે એક જ યોનિ ગણાય. પૃથ્વીકાયાદિ જીવને આવી નીચે મુજબ યોનિઓ હોય છે.

પૃથ્વીકાય	જીવની	૭	લાખ	યોનિ
અપકાય	,,	૭	,,	,,
તેઉકાય	,,	૭	,,	,,
વાઉકાય	,,	૭	,,	,,
પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય	,,	૧૦	,,	,,
સાધારણ ,,	,,	૧૪	,,	,,
બેઇન્દ્રિય	,,	૨	,,	,,
તેઇન્દ્રિય	,,	૨	,,	,,
ચઉરિન્દ્રિય	,,	૨	,,	,,
પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	,,	૪	,,	,,
દેવ	,,	૪	,,	,,
નારક	,,	૪	,,	,,
મનુષ્ય	,,	૧૪	,,	,,
	કુલ	૮૪	લાખ	યોનિ

☐ સ્થિતિ :

જીવોના આયુષ્યને સ્થિતિ કહે છે.

☐ અવગાહના :

શરીરના પ્રમાણને અવગાહના કહે છે.

આ બંને વિષયોનું જીવવિચાર અને બૃહત્સંગ્રહણી શાસ્ત્રોમાં સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે : પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ (મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય યોગ), શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય.

કુલ દસ પ્રાણ પરંતુ દરેક જીવને દસેદસ પ્રાણ નથી હોતા. એકેન્દ્રિય જીવને ચાર જ પ્રાણ હોય છે ૧. સ્પર્શન ઇન્દ્રિય, ૧ કાયયોગ, ઉચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, એમ ચાર પ્રાણ.

બેઇન્દ્રિય જીવને છ પ્રાણ હોય છે. તેમને એક રસના ઇન્દ્રિય અને એક વચનયોગ વધારે હોય છે.

ત્રીન્દ્રિય જીવને સાત, ચતુરિન્દ્રિયને આઠ અને પંચેન્દ્રિય જીવને નવ કે દસ પ્રાણ હોય છે. બે ઇંદ્રિય જીવથી એક એક ઇન્દ્રિય તેમને વધુ હોય અને વચનયોગ તથા પંચેન્દ્રિયમાં મનયોગ હોય

પંચેન્દ્રિય જીવમાં જેને મન નથી હોતું તેને અસંજ્ઞી જીવ કહેવાય છે. જેમને મન હોય છે તેવા પંચેન્દ્રિય જીવને સંજ્ઞી જીવ કહેવાય છે. નવ પ્રાણ ઉપરાંત તેમને મન પણ હોય છે. આમ સંજ્ઞી જીવને દસ પ્રાણ હોય છે.

સંજ્ઞી એટલે સંજ્ઞાવાળા. સંજ્ઞા એટલે આગળ-પાછળ કાર્યકારણો વિચારવાની શક્તિ.

દેવનારકને મનઃ પર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થતાં એ સંજ્ઞી જીવ બને જ, જ્યારે મનુષ્ય-તિર્યંચગતિમાં એવા પણ જીવો છે જેમને મન હોય જ નહિ. આથી તેના સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવા પ્રકાર બતાવ્યા.

જીવોને જન્મવા માટે (૮૪ લાખ યોનિ છે. યોનિ એટલે જીવને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન. સમાન રૂપ, ગંધ, સ્પર્શવાળા

પુદ્ગલોનું હોય તે એક જ યોનિ ગણાય. પૃથ્વીકાયાદિ જીવને આવી નીચે મુજબ યોનિઓ હોય છે.

પૃથ્વીકાય	જીવની	૭	લાખ	યોનિ
અપકાય	”	૭	”	”
તેઉકાય	”	૭	”	”
વાઉકાય	”	૭	”	”
પ્રત્યેકવનસ્પતિકાય	”	૧૦	”	”
સાધારણ ”	”	૧૪	”	”
બેઈન્દ્રિય	”	૨	”	”
તેઈન્દ્રિય	”	૨	”	”
ચઉરેન્દ્રિય	”	૨	”	”
પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	”	૪	”	”
દેવ	”	૪	”	”
નારક	”	૪	”	”
મનુષ્ય	”	૧૪	”	”
	કુલ	૮૪	લાખ	યોનિ

☐ સ્થિતિ :

જીવોના આયુષ્યકાળને સ્થિતિ કહે છે.

☐ અવગાહના :

શરીરના પ્રમાણને અવગાહના કહે છે.

આ બન્ને વિષયોનું જીવવિચાર અને બૃહત્સંગ્રહણી ગ્રંથોમાં સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

☐ કાયસ્થિતિ :

જીવ વારંવાર મરીને સતત એવી ને એવી કાયામાં વધુ કેટલી વાર ફરી ફરી જન્મી શકે અર્થાત્ તે તે કાયસ્થિતિ કેટલી લાંબી હોય? એના ઉત્તરમાં સ્થાવર અનંતકાયની ઉત્કૃષ્ટ: અનંતી ઉત્સર્પિણી – અવસર્પિણી કાળ છે. અન્ય સ્થાવરકાયની અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી કાળ, દ્વીન્દ્રિય-ત્રિન્દ્રિય–ચતુરિન્દ્રિયમાં સંખ્યાત વર્ષ; મનુષ્ય અને તિર્યંચની ૭–૮ ભવ. દેવ–નારક ચ્યવીને તરત જ બીજા ભવમાં દેવ કે નારક ન થઈ શકે; માટે કાયસ્થિતિ એક જ ભવની, એક જ ભવના આયુષ્યકાળની.

☐ યોગ–ઉપયોગ :

જીવને યોગ તથા ઉપયોગ હોય છે. યોગ=આત્મ-વીર્યની સહાયથી મન, વચન કે કાયાનું કરાતું પ્રવર્તન. એની પ્રવૃત્તિ. ઉપયોગ=જ્ઞાન દર્શનનું સ્ફુરણ, આ બન્નેનું વિવેચન આગળ કરાશે.

☐ લેશ્યા :

જીવને છ લેશ્યા હોય છે. લેશ્યા કર્મ યોગની અંતર્ગત તે તે રંગના જે પુદ્ગલો એની સહાયથી ઉત્પન્ન થતો આત્માનો એક પરિણામ છે, ચિત્ર–કળામાં સુંદર વગેરે ચીકણી વસ્તુ જેમ રંગનો ટકાવ મજબૂત બનાવે છે તેમ લેશ્યા કર્મબંધની અવસ્થાને મજબૂત કરે છે, દીર્ઘ કરે છે, અશુભ લેશ્યા દુઃખ-બાહુલ કરે છે અને શુભ લેશ્યા સુખ-બાહુલ કરે છે લેશ્યાના છ ભેદો સમજવા એક દૃષ્ટાંત છે.

છ મનુષ્યો માર્ગમાં ભૂલા પડવાથી મોટી અટવીમાં જઈ ચડ્યા, અને ત્યાં છએ ભૂખ્યા થયા. ત્યાં એક જાંબુનું વૃ

તેમની નજરે પડયું. તે જોઈને છ મનુષ્યોએ પોતપોતાના વિચારો રજુ કર્યા.

પહેલો બોલ્યો	બીજો બોલ્યો	ત્રીજો બોલ્યો
ઝાડને મૂળમાંથી ઉખેડીને નીચે પાડીએ અને સુખેથી ફળો ખાઈએ	મૂળથી તોડવાની શી જરૂર છે? મોટી ડાળીઓ તોડીને ફળો ખાઈએ	જાંબુવાળી હોય તેવી જ ડાળીઓ તોડીને ફળો ખાઈએ
કૃષ્ણ લેશ્યા	નીલ લેશ્યા	કાપોત લેશ્યા

ચોથો બોલ્યો	પાંચમો બોલ્યો	છઠ્ઠો બોલ્યો
જાંબુના માત્ર ઝુમખા (લુમખા) હોય તે જ તોડો અને ફળો ખાઓ	માત્ર જાંબુઓ તોડીને જ ખાઓ.	નીચે પડેલાં હોય તે વીણીને જ ખાઈએ.
તેજો લેશ્યા	પદ્મ લેશ્યા	શુકલ લેશ્યા

આ વાતચીત ઉપરથી એમની ચડઊતર લેશ્યાઓ સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રથમની ત્રણ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓ અશુભ છે અને પછીની ત્રણ તેજો, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાઓ શુભ છે

૧૫

પુદ્‌ગલ

જીવમાં મિથ્યાત્વ, હોય, અવિરતિ (વ્રત-રહિતપણું) હોય, ક્રોધાદિ કષાય હોય અને મન વચન-કાયાના યોગ હોય, એ આશ્રવ છે. જીવને આશ્રવથી કર્મ ચોંટે છે. તે કર્મ જડ-પુદ્‌ગલ છે. પુદ્‌ગલના મુખ્ય આઠ પ્રકાર યાને આઠ વર્ગણા ઉપયોગી છે. એમાંની આઠમી કાર્મણ વર્ગણામાંથી કર્મ બને છે. તે આઠ પ્રકારોની સમજ આ પ્રમાણે છે.

પૂર્વે જોયું કે પૃથ્વી (માટી પાષાણાદિ), પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ વગેરે પુદ્‌ગલ તે તે જીવોએ ગ્રહણ કરેલા શરીરરૂપ છે. જીવ મરી જાય એટલે તે શરીરરૂપી પુદ્‌ગલને છોડી જાય છે. એથી એ શરીર-પુદ્‌ગલ નિર્જીવ, અચેતન, અચિત્ત બની જાય છે. વળી એ પુદ્‌ગલને ચાહ્ય તેવા રૂપમાં અથવા ભાંગ્યાતૂટ્યાં કે પરિવર્તન પામેલા રૂપમાં જીવ ગ્રહણ

કરે તો તે પાછા સજીવ, સચિત્ત સચેતન બની જાય છે. વળી જીવ એને છોડી જાય છે ત્યારે પાછા અચિત્ત નિર્જીવ બને છે. એમ અનાદિકાળથી આ પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. જીવ પુદ્ગલને ગ્રહણ કરી શરીરરૂપે ધારણ કરે છે, પાછો એને છોડી બીજા ભવમાં બીજા પુદ્ગલથી શરીર બનાવે છે.

☐ પરમાણુ :

આ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ઝીણામાં ઝીણા અંશને અણુ પરમાણુ કહે છે. બે પરમાણુ ભેગા થાય તો દ્વયણુક—દ્વિપ્રદેશિકસ્કંધ, ત્રણ ભેગા મળે તો ત્ર્યણુક-ત્રિપ્રદેશિકસ્કંધ. ચાર મળે તો ચતુ પ્રદેશિક,....એમ સંખ્યાતા મળે તો સંખ્યાત—પ્રદેશિક, અસંખ્યાતા મળે તો અસંખ્યાત-પ્રદેશિક અને અનંતા મળે તે અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ બને છે સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ દૃશ્ય એવા નૈશ્ચયિક સૂક્ષ્મ — અનંત અણુના બનેલા સ્કંધને વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે. આજના વિજ્ઞાનની શોધરૂપના અણુમાં પણ વિભાજન થઈ શકે છે એ આ વસ્તુના સત્યને પુરવાર કરે છે. નહિતર ખરો અણુ એટલે બસ છેલ્લું માપ. પછી એના ભાગ ન પડી શકે. માટે આજનો અણુ કહેવાય વ્યાવહારિક અણુ માનો; એના વિશ્લેષણથી પ્રાપ્ત ઇલેક્ટ્રોન, ન્યુટ્રોન વગેરે પણ વ્યાવહારિક અણુ, બાકી અણુ તો ચર્મચક્ષુએ અદૃશ્ય જ હોય. એટલે આજના અણુને સ્કંધ કહેવો ઠીક લાગે છે.

☐ ૮ વર્ગણાઓ :

વ્યાવહારિક અનંતા પરમાણુના બનેલા સ્કંધ (જથ્થા) જીવના ઉપયોગમાં આવી શકે. જીવના ઉપયોગમાં આવે એવા આઠ જાતના સ્કંધ હોય છે. તેનાં નામ—૧. ઔદારિક-

૧૫

પુદ્‌ગલ

જીવમાં મિથ્યાત્વ, હોય, અવિરતિ (વ્રત-રહિતપણું) હોય, ક્રોધાદિ કષાય હોય અને મન વચન-કાયાના યોગ હોય, એ આશ્રવ છે. જીવને આશ્રવથી કર્મ ચોંટે છે. તે કર્મ જડ-પુદ્‌ગલ છે. પુદ્‌ગલના મુખ્ય આઠ પ્રકાર યાને આઠ વર્ગણા ઉપયોગી છે. એમાંની આઠમી કાર્મણ વર્ગણામાંથી કર્મ બને છે. તે આઠ પ્રકારોની સમજ આ પ્રમાણે છે.

પૂર્વે જોયું કે પૃથ્વી (માટી પાષાણાદિ), પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ વગેરે પુદ્‌ગલ તે તે જીવોએ ગ્રહણ કરેલા શરીરરૂપ છે. જીવ મરી જાય એટલે તે શરીરરૂપી પુદ્‌ગલને છોડી જાય છે. એથી એ શરીર-પુદ્‌ગલ નિર્જીવ, અચેતન, અચિત્ત બની જાય છે. વળી એ પુદ્‌ગલને ચાલુ એવા રૂપમાં અથવા ભાંગ્યાતૂટ્યાં કે પરિવર્તન પામેલા રૂપમાં જીવ ગ્રહણ

કરે તો તે પાછા સજીવ, સચિત્ત સચેતન બની જાય છે. વળી જીવ એને છોડી જાય છે ત્યારે પાછા અચિત્ત નિર્જીવ બને છે. એમ અનાદિકાળથી આ પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે. જીવ પુદ્ગલને ગ્રહણ કરી શરીરરૂપે ધારણ કરે છે, પાછો એને છોડી બીજા ભવમાં બીજા પુદ્ગલથી શરીર બનાવે છે.

□ પરમાણુ :

આ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ઝીણામાં ઝીણા અંશને અણુ પરમાણુ કહે છે. બે પરમાણુ ભેગા થાય તો દ્વ્યણુક—દ્વિપ્રદેશિકસ્કંધ, ત્રણ ભેગા મળે તો ત્ર્યણુક-ત્રિપ્રદેશિકસ્કંધ. ચાર મળે તો ચતુ પ્રદેશિક,....એમ સંખ્યાતા મળે તો સંખ્યાત—પ્રદેશિક, અસંખ્યાતા મળે તો અસંખ્યાત-પ્રદેશિક અને અનંતા મળે તે અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ બને છે સર્વજ્ઞની દૃષ્ટિએ દૃશ્ય એવા નૈશ્ચયિક સૂક્ષ્મ — અનંત અણુના બનેલા સ્કંધને વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવાય છે. આજના વિજ્ઞાનની ગણતરીના અણુમાં પણ વિભાજન થઈ શકે છે એ આ વસ્તુના સત્યને પુરવાર કરે છે. નહિતર ખરો અણુ એટલે બસ છેલ્લું માપ. પછી એના ભાગ ન પડી શકે. માટે આજનો અણુ કદાચ વ્યાવહારિક અણુ માનો; એના વિભાજનથી પ્રાપ્ત ઈલેક્ટ્રોન, ન્યુટ્રોન વગેરે પણ વ્યાવહારિક અણુ, બાકી અણુ તો ચર્મચક્ષુએ અદૃશ્ય જ હોય. એટલે આજના અણુને સ્કંધ કહેવો ઠીક લાગે છે.

□ ૮ વર્ગણાઓ :

વ્યાવહારિક અનંત પરમાણુના બનેલા સ્કંધ (જથ્થા) જીવના ઉપયોગમાં આવી શકે. જીવના ઉપયોગમાં આવે એવા આઠ જાતના સ્કંધ હોય છે. તેનાં નામ—૧. ઔદારિક.

પ્રકાશ, પ્રભા, અંધકાર, છાયા એ બધાં ઔદારિક પુદ્ગલ છે. એમાં પરિવર્તન થયા કરે છે, દા. ત. પ્રકાશનાં પુદ્ગલ અંધકારરૂપ બની જાય છે. છાયા પુદ્ગલો દરેક સ્થૂલ શરીરમાંથી તેવા તેવા રંગના બહાર નીકળ્યા કરે છે. દૂરબીનના કાચની આરપાર થઈને સફેદ કાગળ કે કપડા પર તેવા રંગમાં પડેલી છાયારૂપે તડકે દેખાય છે. ફોટોગ્રાફની પ્લેટ પર એ છાયા પુદ્ગલ પકડાય છે; તથા પ્લેટ પર ફોટો દેખાય છે.

જમીનમાં વાવેલા સચિત્ત બીજમાં જીવ પોતાના કર્માનુસાર તેવાં તેવાં પુદ્ગલો આકાશ ને જમીનમાંથી આહાર રૂપે ગ્રહણ કરે છે, એમાંથી અંકુર, ડાંડી પત્ર, પુષ્પ, ફળ વગેરે બને છે. આ બધા પદાર્થ, જમીન, ખાતર અને પાણી કરતાં તદ્દન વિલક્ષણ વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શવાળાં દેખાય છે. એ જ બતાવે છે કે સ્વતંત્ર જીવ-દ્રવ્ય અને કર્મની શક્તિ વિના આ વ્યવસ્થિત અને વિલક્ષણ સર્જન થઈ શકે નહિ. અહીં ધ્યાનમાં રહે કે ઝાડમાં એક મુખ્ય જીવ હોવા સાથે પાંદડે પાંદડે વગેરેમાં જુદા જુદા જીવ હોય છે.

☐ પ્રકરણ ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ના પ્રશ્નો ☐

૧. 'સંસારી' એટલે શું? સંસારી જીવોના ભેદો બતાવો.

૨. 'અપ્કાય' અને 'નિગોદ' એટલે શું? ત્યાં જીવોની સંખ્યા કેટલી?

૩. આ જીવો કેટલી કઈ ઇન્દ્રિયવાળા? ઓસ, રત્ન, માકણ, તીડ, અળસિયા, વીંછી, ગિરોળી, એ કઈ ગતિના જીવ કહેવાય?

૪. ત્રણે લોકનું માપ લખો.

૫ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના જુદા જુદા પ્રકાર બતાવો.

૧. પ્રાણ અને પર્યાપ્તિઓ કેટલી? કઈ કઈ?

૨. પર્યાપ્તિની પ્રક્રિયા બતાવો,

૩. યોનિ, અવગાહના, કાયસ્થિતિ, યોગ, ઉપયોગ સમજાવો.

૪. ૬ લેશ્યાને જાંબૂવૃક્ષના દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરો.

° ° °

૧. વર્ગણા એટલે શું? ૮ વર્ગણાના નામ અને ઉત્પત્તિ-ક્રમ સમજાવો.

૨. પ્રકાશ અને અંધકાર શી રીતે છે?

૩. વાયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ વચ્ચે શો તફાવત?

૪. બીજમાંથી અંકુરાદિ થાય એના પર 'જીવ' તત્ત્વ સાબિત કરો.

૫. ભાષા અને વિચાર પર જીવનું વર્ચસ્વ શી રીતે?

૧૬

આશ્રવ

જીવને પ્રાણ એટલે કે ઈન્દ્રિયો તથા મન-વચન-કાયાનું બળ મળ્યું છે. આયુષ્ય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ છે. પરંતુ એના દુરુપયોગથી જીવ કર્મ-બંધનથી બંધાય છે. એ દુરુપયોગને આશ્રવ-સેવન કહેવાય છે. કર્મ બંધાવનારા આશ્રવ કયા કયા છે એનો હવે વિચાર કરીએ.

ઈન્દ્રિયો, અવ્રત કષાય; યોગ અને ક્રિયા,—એ પાંચ આશ્રવ છે.

અથવા હિંસા, જૂઠ, અદત્તાદાન (ચોરી), મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધાદિ ૪ કષાય, રાગદ્વેષ, કલહ, આળ ચઢાવવું, ચાડીચુગલી હર્ષ ઉદ્વેગ, નિંદા માયામૃષાવાદ, મિથ્યાત્વશલ્ય-એ ૧૮ પાપસ્થાનક પણ આશ્રવ છે.

અથવા, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ અને પ્રમાદ, એ પાંચ આશ્રવ છે. આમાં ઉપરોક્ત ઈન્દ્રિય-અવ્રત વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે: કેમકે ઈન્દ્રિયો

અને અવ્રત એ અવિરતિમાં સમાઈ જાય છે. ક્રિયાઓમાંથી કોઈકનો મિથ્યાત્વમાં, કોઈકનો કષાયમાં, કોઈકનો યોગમાં, તો કોઈકનો પ્રમાદમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. માટે અહીં આપણે આ મિથ્યાત્વાદિ પાંચનો વિચાર કરીશું.

☐ મિથ્યાત્વ :

મિથ્યાત્વ એટલે મિથ્યા ભાવ, મિથ્યા રુચિ, અસદ્ વલણ. પૂર્વે કહ્યું તેમ જિનેશ્વર યાને વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલા જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વ પર અરુચિ એ મિથ્યાત્વ. જેમ જિને કહેલા સાચા મોક્ષમાર્ગ ઉપર રુચિ નહિ પરંતુ અજ્ઞાનીએ કહેલા કલ્પિત મોક્ષમાર્ગ ઉપર રુચિ એ મિથ્યાત્વ. અથવા સુદેવ સુગુરુ અને સુધર્મ પર રુચિ ન રાખતાં કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મ ઉપર રુચિ રાખવી એ મિથ્યાત્વ.

☐ કુદેવ :

એટલે જેમનામાં રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, હાસ્ય, મશ્કરી, ભય, અજ્ઞાન વગેરે દોષ છે.

☐ કુગુરુ :

એટલે જેમનામાં અહિંસાદિ મહાવ્રત નથી, કંચન કામિની રાખે-રખાવે-અનુમોદે છે, ભાજી પાણી, અગ્નિ અને વનસ્પતિનો સંહાર કરે-કરાવે છે, તથા રાંધે, રંધાવે કે રાંધનારને અનુમોદે છે તે.

☐ કુધર્મ :

એટલે જે ધર્મમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, ને સમ્યક્ચારિત્ર નથી, દયા ઉપર વગેરેનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કહેલું નથી. વિષય-સેવન, કષાય વગેરે પાપોને ધર્મ કહ્યા છે.

કર્તવ્ય કહ્યા છે તે. એવા કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મ પર આસ્થા, શ્રદ્ધા, પક્ષપાત, રુચિ હોય એ મિથ્યાત્વ છે.

☐ મિથ્યાત્વના પાંચ પ્રકાર છે.

૧. અનાભોગિક મિથ્યાત્વ એટલે એવી મૂઢતા કે જ્યાં તત્ત્વ, અતત્ત્વ કશાનો આભોગ અર્થાત્ ગમ નથી, આવી મૂઢતા અનાભોગિક મિથ્યાત્વ છે. એ મન વિનાના બધા જીવોને હોય છે. (એકેન્દ્રિયથી માંડી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને મન નથી હોતું.)

૨. આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ એટલે કે મિથ્યાધર્મ ઉપર દુરાગ્રહભરી આસ્થા. ભલે માનેલા અસર્વજ્ઞના ધર્મ માટે યુક્તિ ન મળે, તેમ ભલે સરાગી દેવનો ધર્મ લીધો હોય પરંતુ એ જ સાચો ધર્મ છે, બાકી બધા ધર્મ ખોટા છે, એવો કદાગ્રહ તે અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ.

૩. અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ એટલે કે મિથ્યાધર્મમાં જો કે ફસાયેલો હોય, પરંતુ એનો અભિગ્રહ અર્થાત્ હઠાગ્રહ ન હોય; સમજતો હોય કે 'શાસ્ત્ર ઘણાં મતિ થોડલી', સાચું શું છે એ ચોક્કસ થઈ શકતું નથી, માટે આગ્રહ રાખ્યા વિના દેવ-ગુરુ અને ધર્મની સેવા-ઉપાસનામાં રહેવા દે. આ મિથ્યાત્વ ભદ્રક-મધ્યસ્થ મિથ્યાદર્શની જીવોને હોય છે.

૪. આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ એટલે વીતરાગ સર્વજ્ઞનો ધર્મ પામ્યો છતાં એમાંની કોક વાત ન માનતાં એનાથી ઉલ્ટી વાતનો અભિનિવેશ-દુરાગ્રહ રાખે તે.

૫. સાંશયિક મિથ્યાત્વ એટલે સર્વજ્ઞ પ્રભુએ કહેલ તત્ત્વ પર શંકા-કુશંકા.

મિથ્યાત્વ એ આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે; કેમકે

જો મૂળમાં તત્ત્વ, મોક્ષમાર્ગ અને દેવ-ગુરુ-ધર્મ પર આસ્થા જ ન હોય તો હિંસાદિ પાપમાં અને ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં તીવ્ર આસક્તિ રહે છે; એથી સદ્ધર્મથી દૂર રહેવાનું થાય છે. પાપો અને વિષયોનો આવેશ રાખીને અનંતવાર ત્યાગ-તપશ્ચર્યાદિ જીવે કર્યા છતાં એ નિષ્ફળ ગયા. માટે એ આવેશના કારણભૂત મિથ્યાત્વને દૂર કરવા જેવું છે.

☐ અવિરતિ:

પાપનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ ન કરવો એટલે અવિરતિ. કોઈપણ પાપની ક્રિયા કે કર્મ અત્યારે આપણે કરતાં નથી પરંતુ એ પાપ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો એ વિરતિ છે, તે પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોય તો એ અ-વિરતિ છે. પાપ ન કરવા છતાં પણ આ અવિરતિથી આત્માને કર્મ બંધન થાય. આ પ્રકારનું પાપની સાપેક્ષતાનું બંધન એટલે અવિરતિ.

પ્રશ્ન : પાપ ન કરે છતાં ય કર્મ બંધાય? એ કેવી રીતે બને?

ઉત્તર : ધર્મ અને પાપ ત્રણ રીતે થાય છે ધર્મ જાતે કરવો, ધર્મ બીજા પાસે કરાવવો અને ધર્મ કરતો હોય તેનું અનુમોદન (પ્રશંસા-અનુમતિ-સહાય) કરવું. આમ ધર્મ કરવા, કરાવવા અને અનુમોદવાથી કર્મનો નાશ થાય છે. તે જ પ્રમાણે પાપ જાતે કરવું કે પાપ બીજા પાસે કરાવવું કે પાપ કરતો હોય તેની અનુમોદના (પ્રશંસા-અનુમતિ-સહાય) કરવાથી કર્મબંધ થાય છે. પ્રતિજ્ઞા નથી એટલે પાપની અપેક્ષા ઊભી છે, તેથી પણ કર્મબંધ થાય છે.

અમુક પાપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કેમ નથી લેતો? જો પાપ જાતે કરતો નથી. છતાંય એ પાપના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા. કેમ

શું કામ ખચકામણ થાય છે? પ્રતિજ્ઞા નહિ લેવાના માનસનો સૂક્ષ્મતયા તપાસ કરશો તો જણાશે કે મનમાં ઊંડે ઊંડે પણ પાપની અપેક્ષા છે. મન વિચારે છે: 'જોકે આમ તો એ પાપ હું નહિ જ કરું પણ પ્રસંગ આવે તો કરવું પણ પડે. કદાચ એ પાપ કરું પણ ખરો. તેથી જો પાપ-ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો મુશ્કેલી થાય. માટે રહેવા દે, બાધા બાધા કંઈ લેવી નથી.'

આમ મનમાં એક છાનાં ખૂણે હજી પાપ પ્રત્યે ઝોક છે. "જીવનમાં પાપ જોઈએ જ નહિ" એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા-દૃઢ સંકલ્પ થયો નથી ત્યાં સુધી પાપની અપેક્ષા છે. પાપની અપેક્ષા પણ પાપ છે, પાપ ન કરવા છતાં પણ પાપ છે એવા હિસાબ વિનાના પાપોની અવિરતિથી અઢળક કર્મ સતત બંધાય છે. આવા કર્મબંધ તો જ અટકે કે જો નિર્ધાર પૂર્વક પાપને તિલાંજલિ અપાય, પ્રતિજ્ઞા કરી પાપને વોસિરાવાય-ત્યાગ કરાય.

દા ત શિકાર લૂંટ, માંસાહાર વગેરે કરવાની ભલેને જીવનમાં કોઈ સંભાવના નથી, છતાં એના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરાય, તો જ એ સંબંધનાં કર્મ બંધાતા અટકે છે. એમ જનમ જનમમાં આપણે મૂકેલાં શરીર અને પાપસાધનો નિર્ધારપૂર્વક મનથી પ્રતિજ્ઞા રૂપે વોસિરાવીએ, અર્થાત 'જાવ, કાશીમાં હવે એની સાથે મારે કોઈ જ સંબંધ નથી,' એવું નક્કી કરીયે તો જ એ અંગેના કર્મ બંધાતા અટકે.

પ્રશ્ન : માણસ હિંસા માંસાહાર આદિ જનમથી કરતો નથી, એને એનું પાપ શી રીતે લાગે? 'કરે તે ભરે' એવું કહેવાય છે ને?

ઉત્તર : એ લોકોક્તિ છે. જૈનધર્મ આગળ વધી કહે છે. 'વરે તે ચરે; અર્થાત્ વિના પ્રતિજ્ઞાએ લેવાની અપેક્ષાએ પાપને વર્યો હોય એ પણ ચરે=કર્મથી બંધાય.' વ્યવહારમાં થાય છે કે વ્યાપારમાં ભાગીદારી ચાલુ હોય અને પોતે છ મહિના હવા ખાવા ગયો. દુકાન-વેપારમાં કોઈ ભાગ ન લીધો, છતાં જો ખોટ આવે એનો ભાર પોતાના માથે પડે જ છે. હવા ખાવા જતા પહેલાં ભાગ બંધ કર્યો હોય તો ખોટનો ભાર માથે ન આવે. એમ બાર મહિના બહારગામ રહ્યા, દેશના ઘરમાં નળ-ગટર કાંઈ ન વાપર્યાં. છતાં નળ-ગટરનો મ્યુનિસિપલ ટેક્સ ભરવો જ પડે છે. જો પહેલેથી નોટિસ આપી છૂટા થયા હોય, તો ભાર નહિ. એમ પાપ-ત્યાગની જો પ્રતિજ્ઞા નથી, તો કર્મનો ભાર ચઢે જ છે; પ્રતિજ્ઞા કરે તો ભાર નહિ. માટે જ આવી સૂક્ષ્મતા બતાવનાર જિનશાસન સાથે બીજા ધર્મોમાં ઉત્તમ જીવનમાં આ એક મહાન સાધના છે કે બને ત્યાં જ [illegible] જીવનભરને માટે વિવિધ વ્રત, નિયમ, પ્રતિજ્ઞામાં રહેવું. [illegible]

[illegible]

મિથ્યાત્વનું એ અર્ધ શુદ્ધ-શુદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે તેથી એ બેને ઉદયમાં ગણતાં, કુલ ૧૨૨ કર્મ-પ્રકૃતિ ઉદયમાં ગણાય. એમાં ૫ શરીર સાથે ૫ બંધન અને ૧૫ સંઘાતન ઉમેરતા ૨૦ વધે, તથા વર્ણાદિ ૪ ને બદલે વર્ણ-૫, રસ-૫, ગંધ-૨ અને સ્પર્શ ૮. એમ ૨૦ ગણતાં ૧૬ વધે; એટલે કુલ ૩૬ વધવાથી ૧૨૨ + ૩૬ = ૧૫૮ કર્મ-પ્રકૃતિ સત્તામાં ગણાય.

☐ ઘાતી—અઘાતી કર્મ

જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મમાં બે જાત છે; એક ઘાતી, અને બીજી અઘાતી. **ઘાતી** એટલે આત્માની નિર્મળતા યાને પરમાત્મભાવના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન, વીતરાગતારૂપ ચારિત્ર અને વીર્યાદિનો ઘાત કરનાર; અને **અઘાતી** એટલે એનો ઘાત નહિ કરનાર. મોક્ષસુખ આત્મગુણ છતાં એનું રોધક વેદનીય કર્મ પરમાત્માનું ઘાતક નહિ, માટે એ ઘાતીકર્મ નહિ

☐ ઘાતી

આ કર્મ ચાર છે,—જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અ અંતરાય. બાકીના વેદનીય, આયુષ્ય, નામકર્મ અને ગોત્રક એ ચાર **અઘાતી કર્મ** છે.

જ્ઞાનાવરણનો ઉદય થયો એટલે જ્ઞાન રોકાવાનું જ મિથ્યાત્વનો ઉદય થયો એટલે સમ્યક્ત્વ ગુણ રોકાવાનો જ. તેથી તે ઘાતી છે. પરંતુ અઘાતી દા. ત. અશાતા વેદનીય કે અપયશ નામકર્મ...

માટે સમજવાનું દા. ત. અશાતા, દૌર્ભાગ્ય, અપયશ આવવા પર મૂઢ બની કષાય મોહનીયના ઉદયને જાગવા દઈએ. અર્થાત્ કષાય કરીએ તો જ સમાદિ ગુણ અવરાય અને ન જાગવા દઈએ તો એકલી અશાતા કે દૌર્ભાગ્યાદિ માત્રથી આત્મગુણ અવરાય એવું નહિ, માટે એ ઘાતી નહિ. આનો અર્થ એ છે કે અઘાતી કર્મના ઉદય ચાલુ છે, અગર નવા ઉદયમાં આવ્યા છે. છતાં આપણે સાવધાન રહીએ તો જ્ઞાન આદિ ગુણ કાંઈ આને લીધે ન ઘવાય.

□ પરાવર્તમાન—અપરાવર્તમાન

કેટલાંક કર્મ એવાં છે કે જે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક સાથે બંધાતાં કે ભોગવાતાં નથી; કિન્તુ વારાફરતી બંધાય કે ઉદય પામે છે, તેથી એને પરાવર્તમાન કહે છે. દા. ત. શાતા વેદનીય બંધાતું હોય ત્યારે અશાતા ન બંધાય, શાતા૦ ઉદયમાં હોય તો અશાતા ઉદયમાં ન આવે. એમ અશાતા બંધાતું હોય તો શાતાવેદનીય ન બંધાય. ત્રસદશક બંધાતું હોય તો સ્થાવર-દશક નહિ બંધાય, માટે આને પરાવર્તમાન કહેવાય. બાકી જેના પ્રતિપક્ષી ન હોય તે અપરાવર્તમાન ગણાય; દા. ત. પાંચ જ્ઞાનાવરણ કર્મ.

બંધમાં પરાવર્તમાન ૭૦ પ્રકૃતિ છે. એમાં ૫૫ નામકર્મની (૩૩ પિંડપ્રકૃતિ તે ૪ વર્ણાદિને ૨ તૈજસ કાર્મણ વિના + ૨ આતપ ઉદ્યોત + ૨૦ ત્રસ દશક) + ૭ મોહનીય (રતિ-અરતિ-હાસ્ય-શોક-૩ વેદ) + ૨ ગોત્ર + ૪ આયુષ્ય = ... આમાં તે તે જોડકામાંથી એક બંધાય ત્યારે બીજું ન બંધાય, બીજું કે જોડકામાંથી વારાફરતી એકેક જ બંધાય, તેથી તેને બંધમાં પરાવર્તમાન કહી. બાકી ...

થઈ જવું. જાગતાં જ 'નમો અરિહંતાણં' યાદ કરવું. પછી વિનય સચવાય એ માટે પથારીમાંથી બહાર નીકળી ને મનમાં પંચ પરમેષ્ઠીને નમન કરતાં ૭-૮ વાર નમસ્કાર મંત્ર ભણવો. હૃદયકમળની કર્ણિકા અને ૮ પાંખડીમાં એ ચિંતવી શકાય. પછી યાદ કરવું કે 'હું કોણ? ક્યાંથી આવ્યો? ક્યાં જવાનો? મારું ધર્મસ્થાન કયું? અહીં શું કર્તવ્ય છે? આ કયા અવસર? કેવા દેવ, કેવા ગુરુ મળ્યા છે? અને એને સફળ કરવા માટે શું ઉચિત છે?...'

'નવકાર'-નમસ્કાર મહામંત્ર એમાં અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુ, એ પાંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરાય છે. એ સમસ્ત મંત્રોમાં શિરોમણિ છે; કેમકે (૧) કોઈ પણ મંત્ર સાધતાં કે શાસ્ત્ર ભણતા પહેલાં નવકાર મંત્ર યાદ કરવાનો છે. (૨) નવકાર એ જિનશાસનનો સાર છે: (૩) સંક્ષેપમાં ચૌદ પૂર્વના ઉદ્ધરણરૂપ છે; કેમકે પરમેષ્ઠી એટલે સામાયિક અને સામાયિક એ ચૌદ પૂર્વનો સંક્ષેપ છે. (૪) માત્ર અંતકાળે નવકાર પામેલાને પણ સદ્‌ગતિ મળી છે અને (૫) અહીં પણ નવકાર યાદ કરનારની આપત્તિઓ મટી છે, સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. (૬) નવકાર અંતરાયો દૂર કરે છે અને શ્રેષ્ઠ મંગળરૂપ બને છે. (૭) એક નવકાર-સ્મરણમાં પાપકર્મની ૫૦૦ સાગરોપમ વર્ષની સ્થિતિ તૂટે છે તથા (૮) પાંચ પરમેષ્ઠીના સર્વ સુકૃત્યોની અનુમોદનાનો લાભ મળે છે. માટે સૂતાં-જાગતાં-ઊઠતાં-બેસતાં-ભોજન કરતાં કે ધંધો કરતાં, ઘરમાં પેસતાં કે બહાર નીકળતાં, દરેક કાર્ય-પ્રસંગે નવકારને પહેલો યાદ કરવો.

પ્રભાતે:-પ્રભાતે જાગીને નવકાર-સ્મરણ અને આત્મચિંતા કરી ધર્મસ્ફૂર્તિ મેળવવી. પછી સામાયિક, પ્રતિક્રમ

કરવું. તે જો શક્ય ન જ હોય તો વિશ્વના સમસ્ત તીર્થો, જિનમંદિરો, પ્રતિમાઓને ત્રણવાર યાદ કરીને વંદના કરવી. વિહરતા ભગવાન અને શત્રુંજયને વંદના-સ્તુતિ કરવી તથા મહાન સતા-સતીઓને યાદ કરી જવા, ઉપકારીઓનાં સ્મરણ કરવાં, મૈત્રી આદિ ભાવના ચિંતવવી. પછી પચ્ચક્ખાણ ધારી લેવું યા આત્મસાક્ષીએ કરી લેવું. પચ્ચક્ખાણ ઓછામાં ઓછું નવકારશીનું કરવાનું, એમાં સૂર્યોદય ઉપર બે ઘડી સુધી મોંમાં પાણીનું ટીપું પણ નહિ નાખવાનું.

એક નવકારશીથી ૧૦૦ વર્ષની નરકવેદનાનાં પાપ નાશ થાય છે, પોરિસીથી ૧૦૦૦ વર્ષની, સાઢ પોરિસીથી ૧૦,૦૦૦, પુરિમડ્ઢથી ૧ લાખ, એકાસણાથી ૧૦ લાખ, [illegible] નીવીથી ૧ ક્રો. એકલઠાણાથી ૧૦ ક્રોડ, એકદત્તીથી ૧૦૦ ક્રોડ, આયંબિલથી ૧૦૦૦ ક્રોડ, ઉપવાસથી ૧૦,૦૦૦ ક્રોડ, [illegible] લાખ ક્રો. અને અઠ્ઠમથી ૧૦ લાખ ક્રોડ વર્ષની નરકવેદના [illegible] પચ્ચક્ખાણ [illegible] [illegible]

ખાણુ લેવું એમને ભાત-પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર. પુસ્તક; ઔષધનો લાભ આપવા વિનંતિ કરવી.

પછી ઘરે આવી જો નવકારશી પચ્ચક્ખાણુ હોય તો જયણાપૂર્વક તે કાર્ય પતાવી, ગુરુમહારાજ પાસે આવી આત્મહિતકર અમૂલ્ય જિનવાણી સાંભળવી. કંઈક ને કંઈક વ્રત, નિયમ, અભિગ્રહ કરવો, જેથી સાંભળેલું લેખે લાગે અને જીવન આગળ વધાય.

મધ્યાહ્ન ને બપોરે :-ત્યારબાદ જીવજંતુ ન મરે એ કાળજી રાખી પરિમિત જળથી સ્નાન કરી પરમાત્માની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરવી. પૂજામાં પોતાની શક્તિને ગોપવ્યા વિના પોતાના ઘરના દૂધ, ચંદન, કેસર, પુષ્પ. વરખ, અગરબત્તી. ધૂપ, દીપક, અક્ષત, ફળ, નૈવેદ્ય વગેરે દ્રવ્યસામગ્રીનો સદુપયોગ કરવો, કેમકે જિનેશ્વર ભગવાન જ પરમપાત્ર છે-સર્વોત્તમ પાત્ર છે. એમની ભક્તિમાં થોડી ય સમર્પેલી લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બની જાય છે. પંચાશકશાસ્ત્ર કહે છે-જેમ સમુદ્રમાં નાખેલું એક પાણીનું ટીપું પણ અક્ષય બની જાય છે એમ જિનેન્દ્રના ચરણે ધરેલી થોડી પણ લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બને છે; આ દર્શન-પૂજાની વિધિ આગળ વિચારશું.

દ્રવ્યપૂજા પછી ભાવપૂજામાં ખૂબ ઉલ્લાસથી ગદ્ગદ સ્વરે હૈયું રડું રડું થતું હોય એ રીતે ચૈત્યવંદન કરવું. એમાં અંતે 'જયવીયરાય' સૂત્રથી ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા વગેરે ખાસ લક્ષ રાખી આજીજીપૂર્વક માગવું; આપણને એમ લાગે કે મારે આ જોઈએ છે. સૂત્રનો માત્ર પોપટપાઠ નહિ કરી જવાનો.

પછી શ્રાવક ઘરે આવી અભક્ષ્ય-ત્યાગ, દ્રવ્યસંક્ષેપ અને વિગઈ (રસ)ના નિયમપૂર્વક ઊનોદરી રાખી ભોજન

પધારવી. નમસ્કારમંત્રાદિ ધર્મમંગળ કરીને જીવન-નિર્વાહ માટે અર્થચિંતા કરવા જાય, ધર્મમંગળ એટલા માટે કરે કે ધર્મ-પુરુષાર્થ એજ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે. તો બીજા પુરુષાર્થના ભોગે એને સાચવો જોઈએ. ધંધામાં જૂઠ, અનીતિ, દંભ, નિર્દયતા વગેરે ન આચરાઈ જાય, એની ખૂબ કાળજી રાખવી. લોભ ઓછો કરવો, કમાઈમાંથી અડધો ભાગ ઘરખર્ચમાં, પા ભાગ બચત ખાતે અને પા ભાગ ધાર્મિક કાર્યમાં યોજવો.

સાંજના ભોજન એવી રીતે પતાવવું કે સૂર્યાસ્તની બે ઘડી પહેલાં (યા છેવટે સૂર્યાસ્ત પહેલાં) પાણી વાપરી લઈ રાત્રિભોજન-ત્યાગ રૂપ ચોવિહાર પચ્ચક્ખાણ થઈ જાય.

સાંજે અને રાત્રે :- પછી જિનમંદિરે ધૂપ, આરતિ, મંગળદીવો, ચૈત્યવંદન કરવું. પછી સાંજનું પ્રતિક્રમણ. એ ન બને તો સ્વાત્મનિરીક્ષણ, પાપગર્હા, શુભભાવ કરી ગુરુ-મહારાજની સેવા ઉપાસના કરવી. ઘેર આવી કુટુંબને ધર્મ-કથાઓ, રામ કે તીર્થંકર ભગવાન વગેરે મહાપુરુષનાં ચરિત્ર સંભળાવવા. પછી ચિત્તે શાંતિ ને ભક્તિ ભર્યું સંવેદન કરી નવકાર જપવું. ઊંઘતાં પહેલાં અરિહંત શરણાદિ વગેરે ભાવના ભાવવી.

[illegible]

ખાણુ લેવું એમને ભાત-પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર, પુસ્તક; ઔષધનો લાભ આપવા વિનંતિ કરવી.

પછી ઘરે આવી જો નવકારશી પચ્ચક્ખાણુ હોય તો જયણાપૂર્વક તે કાર્ય પતાવી, ગુરુમહારાજ પાસે આવી આત્મહિતકર અમૂલ્ય જિનવાણી સાંભળવી. કંઈક ને કંઈક વ્રત, નિયમ, અભિગ્રહ કરવો, જેથી સાંભળેલું લેખે લાગે અને જીવન આગળ વધાય.

મધ્યાહ્ન ને બપોરે :–ત્યારબાદ જીવજંતુ ન મરે એ કાળજી રાખી પરિમિત જળથી સ્નાન કરી પરમાત્માની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરવી. પૂજામાં પોતાની શક્તિને ગોપવ્યા વિના પોતાના ઘરના દૂધ, ચંદન, કેસર, પુષ્પ, વરખ, અગરબત્તી, ધૂપ, દીપક, અક્ષત, ફળ, નૈવેદ્ય વગેરે દ્રવ્યસામગ્રીનો સદુપયોગ કરવો, કેમકે જિનેશ્વર ભગવાન જ પરમપાત્ર છે-સર્વોત્તમ પાત્ર છે. એમની ભક્તિમાં થોડી ય સમર્પેલી લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બની જાય છે. પંચાશકશાસ્ત્ર કહે છે-જેમ સમુદ્રમાં નાખેલું એક પાણીનું ટીપું પણ અક્ષય બની જાય છે એમ જિનેન્દ્રના ચરણે ધરેલી થોડી પણ લક્ષ્મી અક્ષય લક્ષ્મી બને છે; આ દર્શન-પૂજાની વિધિ આગળ વિચારશું.

દ્રવ્યપૂજા પછી ભાવપૂજામાં ખૂબ ઉલ્લાસથી ગદ્‌ગદ સ્વરે હૈયું રડું રડું થતું હોય એ રીતે ચૈત્યવંદન કરવું. એમાં અંતે 'જયવીયરાય' સૂત્રથી ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા વગેરે ખાસ લક્ષ રાખી આજીજીપૂર્વક માગવું; આપણને એમ લાગે કે મારે આ જોઈએ છે. સૂત્રનો માત્ર પોપટપાઠ નહિ કરી જવાનો.

પછી શ્રાવક ઘરે આવી અભક્ષ્ય-ત્યાગ, દ્રવ્યસંક્ષેપ અને વિગઈ (રસ)ના નિયમપૂર્વક ઊનોદરી રાખી ભોજન

૨૫

નમસ્કાર (નવકાર) મંત્ર અને પંચપરમેષ્ઠી

નમસ્કારમંત્ર-નવકારમંત્ર એ પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવાનું સૂત્ર છે. એ શુદ્ધ અને શુદ્ધિથી કરેલો નમસ્કાર મહામંગળરૂપ છે; સકળ વિઘ્નોને દૂર કરે છે અને અચિંત્ય સિદ્ધિઓ કરી આપે છે. એનાથી આત્મિક શક્તિ જાગે છે. વળી નમસ્કાર કરવાથી [illegible] પરમેષ્ઠીના [illegible] ગુણો પ્રત્યે અનુમોદના તથા [illegible] કરે છે. અનુમોદના વિષે કહ્યું છે કે 'કરણ, કરાવણ ને અનુમોદન સરિખાં ફળ નીપજાવ્યાં.' અનુમોદનાથી [illegible] સિદ્ધિ મેળવવાની દિશામાં આગળનું પગલું મંડાય છે.

કોઈ પણ ધર્મ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે એનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. પરમેષ્ઠિ-નમસ્કારમાં [illegible] [illegible] [illegible]

-પૂનમ-અમાવાસ્યા, ૨૪ પ્રભુના કલ્યાણક દિવસો, કાર્તિક-ફાગણ-અષાડની ૩ અઠ્ઠાઈ, ચૈત્ર-આસોની ઓળી તથા પર્યુષણ અઠ્ઠાઈના દિવસો; આ દિવસોમાં દળવું-ખાંડવું-પીસવું-કપડાં ધોવાં વગેરે આરંભ સમારંભો વર્જવા, લીલોતરી ત્યાગ રાખવો; બ્રહ્મચર્ય પાળવું. શક્ય સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પોષધ કરવો, વિશેષ જિનેન્દ્રભક્તિ કરવી, શક્ય તપસ્યા કરવી, વિશેષ વિગઈ ત્યાગ કરવો પર્વો અંગે વિશેષ વિચાર આગળ પર્વોના પ્રકરણમાં કરાશે.

□ પ્રશ્નો □

૧. સમજાવો, પ્રભાતની આત્મચિંતા, તપોથી ત્રિવિધ પાપ-ક્ષય, પ્રભુદર્શનમાં ભાવના, વેપારાર્થે જતાં નવકાર કેમ!
૨. રાત્રે જાગેલો શ્રાવક શું શું વિચારે? દિનચર્યાના હેતુ શા?

નમસ્કાર (નવકાર) મંત્ર અને પંચપરમેષ્ઠી

નમસ્કારમંત્ર-નવકારમંત્ર'માં પંચ-પરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાનું સૂચવે છે. એ મંત્ર અને સૂત્રથી કરાતો નમસ્કાર મંગ-ળસ્વરૂપ છે; સકળ વિઘ્નો હરે છે અને અભિષ્ટ સિદ્ધિઓ કરી આપે છે. તેનાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે. વળી નમસ્કાર કરવાથી પાંચે પરમેષ્ઠિના ગુણોનાં સ્મરણ અને અનુમોદના વગેરે સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. અનુમોદનાનું ફળ અપાર છે. 'કરવું, કરાવવું ને અનુમોદન કરવું સરખું ફળ-દાયી.' અનુમોદનાથી ગુણ અને ગુણોની સિદ્ધિ કરવાની દિશામાં પહેલું પગલું મંડાય છે.

કોઈ પણ ધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે મન પહેલું પવિત્ર હોવું જોઈએ અને [illegible]
[illegible]
[illegible]

બને છે. અરિહંત-સિદ્ધ આચાર્ય-ઉપાધ્યાય અને સાધુ-આ પાંચ પરમેષ્ઠી છે.

(૧) અરિહંત એ પહેલા પરમેષ્ઠી છે, વિચરતા દેવાધિદેવ પરમાત્મા છે અરિહંત એટલે જે દેવોની પણ પૂજાને અર્હ છે-યોગ્ય છે, એ અરિહંત ૧૮ દોષના ત્યાગી અને ૧૨ ગુણે ગુણવંતા છે. એમણે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મના નાશથી ક્રમશઃ અજ્ઞાન, નિદ્રા અને દાનાદિ પાંચના અંતરાય એ ૭ દોષ તથા મોહનીય કર્મના નાશથી ૧૧ દોષ મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ, અવિરતિ અને કામ એ ૫ તેમજ હાસ્ય, શોક, હર્ષ, ઉદ્વેગ, ભય અને જુગુપ્સા (દુગછા) એ ૬ એમ ૫+૬=૧૧ અને ૭+૧૧=અઢાર દોષ ત્યજી દીધા છે, એથી એ વીતરાગ બન્યા છે.

અરિહંતના ૧૨ ગુણ:—અરિહંતમાં ૩૪ અતિશયો યાને પુરુષોત્તમના-પરમેશ્વરતાની વિશિષ્ટતાઓ છે. એમાં ૪ મુખ્ય અતિશય અને ૮ પ્રાતિહાર્યરૂપ અતિશય એમ ૧૨ ગુણ અરિહંતના છે. ૪ અતિશયમાં ૧૮ દોષનો ત્યાગ એ એમનો 'અપાયાપગમ' અતિશય છે. (અપાય=દોષ-અનર્થ-ઉપદ્રવ.) એ જ્યાં વિચરે ત્યાં ૧૨૫ યોજનમાંથી મારી-મરકી વગેરે ઉપદ્રવ દૂર થાય છે, એને પણ અપાયાપગમ-અતિશય' કહે છે. વીતરાગ બનવાથી પછી સર્વજ્ઞ બને છે. એ 'જ્ઞાનાતિશય' છે. ત્યાં જઘન્યથી ક્રોડ દેવતા સાથે રહે, દેવો ઈન્દ્રો પૂજા ભક્તિ કરે વગેરે એ 'પૂજાતિશય' છે. પ્રભુ ૩૫ ગુણવાળી દેશના આપે, એ 'વચનાતિશય' છે. આ ૪ મુખ્ય અતિશય છે. સાથે ૮ પ્રાતિહાર્ય ગણતાં અરિહંતના ૧૨ ગુણ કહેવાય છે. કુલ એમનામાં ૩૪ અતિશય (=વિશિષ્ટ વસ્તુ) ઉત્પન્ન થાય છે. એમાંનો એક ભાગ આઠ પ્રાતિહાર્ય,

[illegible] છે, આ [illegible] છે.

આ [illegible] અરિહંત [illegible] (૨૦ [illegible]) [illegible] છે.

અરિહંત [illegible] અરિહંત [illegible] છે. [illegible] અરિહંત [illegible]

અરિહંત [illegible] છે. [illegible] અરિહંત [illegible]

અપ્કાયમાં ૧-૨-૪ બાલદીથી વધુ પાણી, અગ્નિકાયમાં ૧-૨-૩ ચૂલાથી અધિકમાં બનેલ આજની વસ્તુ વાયુકાયમાં ૧-૨-૩ હિંસક-પંખાથી અધિક, અને વનસ્પતિકાયમાં લેપ વગેરે માટે કે ખાવામાં ભાજી, શાક વગેરે અમુકથી વધુ નહિ વાપરું

ત્રસકાય-નિરપરાધી હાલતા ચાલતા જીવને જાણી જોઈને નિરપેક્ષપણે મારીશ નહિ.

અસિમાં ચપ્પુ, કાતર, સૂડી, સોય વગેરે, મસીમાં ખડિયા લેખન વગેરે અને કૃષિમાં કોશ, કુહાડા, પાવડા, ખોડવાનું વગેરે એમાં અમુકથી . વધુ નહિ વાપરું.

રાત્રિ માટે સાંજના નિયમ સંકેલી (અર્થાત્ આટ આટલું રાખેલું, આટઆટલું વાપર્યું' એમ તપાસી) લઈ નવા નિયમ ત્યાગ,' વગેરે.

☐ અન્ય નિયમો

'સંયોગ હોય અને ગુરુવંદન, વ્યાખ્યાનશ્રવણ ન કરુ તો અમુક ત્યાગ.'

'વધુ પડતો ગુસ્સો અભિમાન, કપટ થઈ જાય તો ઘ ત્યાગ, અગર પાંચથી વધુ દ્રવ્ય નહિ વાપરું.'

'જૂઠ બોલાઈ જાય તો શુભ ખાતામાં પાવલી ભરીશ

'મહિનમાં આટલા બેયાસણ, એકાસણ, આંબેલ ઉપવાસ કરીશ.'

'રોજ (અથવા તિથિએ કે ઘર... પાણી પીશ'

'વર્ધમાન તપનો પાયો-ઓળી, ન... વગેરે ન કરું, ત્યાંસુધી ક... ...ા (કે

'[illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] . [illegible] [illegible] [illegible] 'તમે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માફક.'

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ...[illegible], [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] . [illegible]' '[illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].'

[illegible] [illegible] : - [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે

૧૮ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

બંગલા, રેડિયો, શૃંગારી ચિત્ર વગેરે રાખું નહિ.' એમ અનેક પ્રકારે ત્યાગના નિયમ કરી શકાય, બાર વ્રત લઈ શકાય.

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. જીવનમાં વ્રત-નિયમથી શા લાભ? ૧૪ નિયમની વિશેષતા શી?

૨. ૭ પૈકી દરેક વિગઈનાં નીવિયાતાં કયાં? મુટ્ઠિસહિયં' લાભ?

૩. બીજા કયા કયા નિયમ લેવા યોગ્ય?

૨૭

વિનયશીલ અને [illegible]

[illegible]

[illegible]

સ્તવન, ગુણગાન, જાપ, ધ્યાન, પ્રાર્થના કરવી જ

શ્રાવકને ખુમારી હોય કે 'હું જૈન છું; મા
ઉપકારી નાથની ભક્તિ કર્યા વિના જમું નહિ,' આવું
લાભ અપરંપાર છે. 'દહેરે જવા મન કર્યું, ચઉત્થ
વાસ) તણું ફળ હોય.' કુમારપાળ 'પાંચ કોડીના ફૂ
દેશ અઢાર.' નાગકેતુ પુષ્પપૂજા કરતાં કેવળજ્ઞાન

મંદિરની વિધિ:—દેરાસરમાં દર્શન-પૂજ
૩-૩ પ્રકારે ૧૦ બાબત, એમ ૧૦ ત્રિક સાચવવા

૧૦ ત્રિક:—વીતરાગ પ્રભુના દર્શન આદિ
ખૂબ સુંદર ભાવના સાથે ઘરેથી નીકળી રસ્તામાં
જંતુ ન મરે એ ખ્યાલ રાખી મંદિરે જવું. મંદિ
રથી પ્રભુ દેખાતાં અંજલિ મસ્તકે લગાડી 'નમો
બોલવું. પછી મંદિરમાં પેસતાં નિસીહિથી માંડી
સુધી ૧૦ ત્રિક (૩-૩ વસ્તુ)નું પાલન કરવાનું

પેસતાં (૧) નિસીહિ; પછી (૨) પ્રદક્ષિણાઃ
પ્રભુ સામે ઊભા રહી પ્રણામ-સ્તુતિ; પછી (૪)
(૫) પ્રભુ સામે ઊભા રહી ભાવના (પ્રભુની અવસ્થા
એમ પાંચ.

એ પછી ચૈત્યવંદન કરવાનાં પાંચ;—એમાં
તો ભગવાન સિવાયની બીજી દિશા જોવાનો ત્યાગ
બેસવાની જમીન પર જીવજંતુ ન મરે માટે બેસ
પ્રમાર્જન પછી (૮) ચિત્તનું આલંબન નક્કી કર
(૯) સમ્યગ્ આસન માટે હાથ વગેરેની મુદ્રા
(૧૦) પ્રણિધાન યાને એકાગ્રતા જમાવવાની અને

૧૮ [illegible] સમજ:—[illegible] વગેરે ૧૦ [illegible] (૧) [illegible] [illegible]

(૨) [illegible]

[illegible]

(૩) [illegible] ૨, (૧) [illegible]

[illegible]

(દૂધ) ચંદન, કેશર આદિ; પુષ્પ (વરખ, બાદલું, અલંકાર). પ્રભુની આગળ કરાય તે અગ્રપૂજા :-ધૂપ, દીપ, અક્ષત, ફળ તથા નિવેદ. અંગપૂજા ત્રણ અને અગ્રપૂજા પાંચ મળીને અષ્ટપ્રકારી કહેવાય. તે દ્રવ્યપૂજા છે. પછી સ્તુતિ ચૈત્યવંદન, પ્રભુના ગુણગાન વગેરે ભાવભક્તિ કરાય તે ભાવપૂજા કહેવાય.

(૫) **અવસ્થાચિંતન** ૩-દ્રવ્યપૂજા કર્યા પછી પ્રભુજી-ની સામે, પુરુષે પ્રભુની જમણી (અર્થાત્ પોતાની ડાબી) બાજુ અને સ્ત્રીએ પ્રભુની ડાબી (અર્થાત્ પોતાની જમણી) બાજુ ઊભા રહી પ્રભુની પિંડસ્થ-પદસ્થ-રૂપસ્થ એ ત્રણ અવસ્થા ચિંતવવાની.

(i) '**પિંડસ્થ**'માં વળી જન્મ અવસ્થા, રાજ્ય અવસ્થા, શ્રમણાવસ્થા-એમ ત્રણ અવસ્થા ચિંતવવાની. ચિંતવન આ રીતે કરવાનું.

જન્માવસ્થા :—'હે નાથ! આપ તીર્થંકરના ભવમાં જન્મ પામ્યા ત્યારે ૫૬ દિક્કુમારીઓ ને ૬૪ ઇંદ્રોએ આપનો જન્માભિષેક ઉત્સવ કર્યો! જન્મ વખતે પણ આ કેવો આપનો મહિમા! છતાં પ્રભુ! આપે લેશ માત્ર સ્વોત્કર્ષ અભિમાન ન આણ્યું! ધન્ય લઘુતા! ધન્ય ગાંભીર્ય!'

રાજ્યાવસ્થા :—'હે તારક દેવ! આપને મોટમોટી રાજ્યસંપત્તિ રાજસિદ્ધિ મળી; છતાં આપ એમાં જરા ય રાગ-દ્વેષથી લેપાયા નહિ; અનાસક્ત યોગી જેવા રહ્યા ધન્ય વૈરાગ્ય!'

શ્રમણાવસ્થા :—'હે વીર પ્રભુ! મોટો વૈભવી સંસાર તૃણવત્ ત્યાગી દઈ આત્મકલ્યાણ અર્થે આપે સાધુજીવન સ્વીકારીને ઘોર પરીસહ અને ઉપસર્ગ સમતાભાવે સહ્યા! સાથે અતુલ ત્યાગ તથા કઠોર તપસ્યા કરી! અને રાતદિ

[illegible]

(૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible]

નાશ કરી અશરીરી અરૂપી શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને કેવું અનંત જ્ઞાન અનંત સુખમાં ઝીલવાનું કર્યું! કેવા અનંત ગુણ! કેવી ત્યાં સદા નિષ્કલંક, નિરાકાર, નિર્વિકાર નિરાબાધ સ્થિતિ! કેવી કે ત્યાં જન્મ, મરણ, રોગ, શોક કે દારિદ્રય વગેરે પીડા જ નહિ. ધન્ય પ્રભુ!'

આ પાંચ ત્રિક થયા. હવે બીજા પાંચ ત્રિક.

૬. દિશાત્યાગ ૩–હવે ચૈત્યવંદન કરવું છે, તો ત્યાં વંદના યોગનો વ્યાઘાત ન થાય અર્થાત ચિત્તમાં પ્રારંભેલો વંદના–પરિણામ સહેજ પણ ઘવાય નહિ, ને ઠેઠ સુધી અખંડિત ચાલે, એ માટે પહેલાં આપણી બે બાજુ અને પાછળની દિશામાં, અથવા ઉપર–નીચે અને આજુબાજુ જોવાનું બંધ કરવાનું, ને ચૈત્યવંદન પૂરું થાય ત્યાંસુધી પ્રભુ સામે જ જોવાનું.

૭ પ્રમાર્જના ૩–બેસતાં ત્રણ વાર ખેસના છેડાથી જગા પ્રમાર્જી લેવી, જેથી બરાબર જીવરક્ષા થાય.

૮. આલંબન ૩–બેસીને મનને ત્રણ આલંબન આપવાના ૧. પ્રતિમા, ૨. આપણે બોલીએ તે સૂત્ર–શબ્દ અને ૩. એનો અર્થ. એ ત્રણમાં જ ચિત્ત રાખવાનું.

૯. મુદ્રા ૩–યોગના યમનિયમાદિ ૮ અંગોમાં ત્રીજું આસન નામનું અંગ છે. ચૈત્યવંદનનો મહાન યોગ સાધવા એની પણ જરૂર છે. તે શરીરની વિશિષ્ટ મુદ્રાથી સિદ્ધ થાય.

એમાં (i) સૂત્રો, સ્તુતિ–સ્તવન, વગેરે બોલતી વખતે બે કોણી પેટ પર રાખી બે હથેલી એ રીતે સહેજ પોલી જોડવી કે એકેક આંગળીના ટેરવાની પછી સામી આંગળીનું ટેરવું આવે, એમ ૧૦ ટેરવાં ક્રમસર ગોઠવાય, એ **'યોગમુદ્રા'** કહેવાય

ચાતુર્માસિક-વાર્ષિક-જન્મ કર્તવ્યો

શ્રાદ્ધવિધિ શાસ્ત્રમાં શ્રાવકે ચોમાસામાં, વર્ષમાં અને જીવન દરમિયાન કરવા યોગ્ય કર્તવ્યોની નોંધ છે.

☐ ચાતુર્માસિક કર્તવ્યો

શ્રાવકે અષાઢ ચોમાસીમાં વિશેષ પ્રકારે ધર્મની આરાધના કરવાની હોય છે. તેનાં બે પ્રયોજન છે; ૧. વર્ષાની ઋતુ હોવાથી જીવોત્પત્તિ તથા વિકાર-સંભવ વિશેષ હોય તેથી જીવદયા અને વિકાર-નિગ્રહ ખાસ સાચવવા, તથા ૨. વેપાર ધંધા મંદ હોય, તેમજ મુનિઓનો સ્થિરવાસ હોય, એટલે ધર્મ કરવાની મળેલી વિશેષ તક સફળ કરવી.

આ માટે શ્રાવકે ચાતુર્માસમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ અર્થે અનેક પ્રકારના નિયમો ગ્રહણ કરવાના હોય છે; તેમજ આચાર અનુષ્ઠાન આદરવાનાં હોય

☐ જન્મ કર્તવ્યો તથા ૧૧ પડિમા

ગૃહસ્થે આખા જીવનમાં એક વખત પણ આ કર્તવ્ય બજાવવા જેવાં છે.

(૧) ચૈત્ય અર્થાત્ જિનમંદિર બનાવવું. એ માટે દ્રવ્ય શુદ્ધિ, ભૂમિશુદ્ધિ, શુદ્ધસામગ્રી, કારીગરો સાથે પ્રામાણિકતા, શુદ્ધ આશય અને જયણાનું લક્ષ રાખવું. કારીગરના ભાવોલ્લાસ વધારવા વગેરે.

(૨) વિધિપૂર્વક જિનપ્રતિમા ભરાવવી.

(૩) તે જિનબિંબની ઠાઠથી પ્રતિષ્ઠા કરાવવી.

(૪) પુત્રાદિને આડંબરપૂર્વક દીક્ષા અપાવવી.

(૫) ગુરુઓની ગણી, પંન્યાસ, આચાર્ય વગેરે પદવીનો ઉત્સવ કરવો.

(૬) શાસ્ત્રો લખાવવાં, શાસ્ત્રની વાચના કરાવવી.

(૭) પૌષધશાળા બંધાવવી.

(૮-૧૮) શ્રાવકની ૧૧ પ્રતિમા (પડિમા=વિશેષ અભિગ્રહ)ને વહન કરવી. આમાં સમ્યક્ત્વ વગેરે આ ૧૧ કડક અભિગ્રહનું ક્રમશઃ પાલન કરવાનું હોય છે-૧. દર્શન, ૨ વ્રત. ૩. સામાયિક ૪. પૌષધ. ૫ પ્રતિમા (કાયોત્સર્ગ), ૬. બ્રહ્મચર્ય, ૭. સચિત્તત્યાગ ૮. આરંભત્યાગ, ૯. પ્રેષ્ય(નોકર) ત્યાગ, ૧૦. ઉદ્દિષ્ટ (પોતાના નિમિત્ત કરેલ આહારાદિ) ત્યાગ અને ૧૧. શ્રમણભૂત પ્રતિમા.

આ દરેક ક્રમશઃ પહેલી ૧ માસ. બીજી ૨ માસ, ત્રીજી ૩ માસ સુધી, યાવત્ ૧૧મી ૧૧ માસ સુધી આરાધવાની. એમાં ઉત્તરોત્તર પડિમાવહન વખતે પૂર્વની બધી પડિમાનું

પ્રાયઃ પરભવનું આયુષ્ય પર્વતિથિએ બંધાય છે, તેથી દિવસ ધર્મમય જાય તો દુર્ગતિનું આયુષ્ય ન બંધાય. દર માસે બીજ વગેરે બાર તિથિ આરાધવી. તે ન બની શકે તો કમમાં કમ પાંચ તિથિ–સુદ ૫ બે ૮, બે ૧૪ તો અવશ્ય આરાધવી. બાકી બારમાંની એકાદ તિથિ પણ તે તે ઉદ્દેશથી ઉપવાસ વગેરેથી ખાસ આરાધવામાં આવે છે.

બધી પર્વતિથિઓ ઉચ્ચ રીતે કદાચ ન આરાધી શકાય, તો પણ શક્ય પ્રમાણમાં કાંઈ ને કાંઈ વિશેષ ત્યાગ, જિનભક્તિ, દાન, પ્રતિક્રમણ, આરંભ-સંકોચ વગેરે આરાધવું.

કલ્યાણક તિથિઓમાં કમમાં કમ તે તે પ્રભુના નામની તે તે કલ્યાણકની નવકારવાળી ગણવી. તેથી અર્હદ્‌ભક્તિનો ભાવ જાગતો અને વધતો રહે છે.

ચોમાસી અગિયારસ અને ચોમાસી ચૌદશે ઉપવાસ, પૌષધ, ચોમાસી દેવવંદન વગેરે કરાય છે. આરાધક આત્માએ પક્ખી (પાક્ષિક) ચૌદશે ઉપવાસ, ચોમાસી ચૌદશે છટ્ઠ (૨ ઉપવાસ) અને સંવત્સરીનો અટ્ઠમ અવશ્ય કરવો જોઈએ. એમાં ચૌદશે છટ્ઠની શક્તિ ન હોય તો અગિયારસ-ચૌદશ બેના છૂટા ઉપવાસ કરવાથી પણ એ ચોમાસી પર્વનો તપ પૂરો થાય.

કારતક સુદ ૧ સવારે વર્ષ આખું ય ચઢતા ધર્મરંગે, સારી ધર્મસાધનાથી અને સુંદર ચિત્ત-સમાધિથી પસાર થાય એ માટે નવસ્મરણ, ગૌતમરાસ સાંભળવાનો. પછી ચૈત્ય

યોગનું પ્રવર્તન અર્થાત્ નરસા વિચાર-વાણી-વર્તાવ અટકાવી શુભ આચરવા તે.

☐ બાવીસ પરીસહ :

પરીસહ એટલે રત્નત્રયીની નિશ્ચળતા, આત્મસત્ત્વ-વિકાસ અને કર્મનિર્જરના હેતુએ અસંયમની ઇચ્છા કર્યા વિના સમતા-સમાધિથી સહન કરાય તે. એમાં (૧ થી ૧૨) ૧. ભૂખ-૨. તરસ-૩. ઠંડી-૪. ગરમી-૫. દંશ (મચ્છરાદિની)-૬. ખાડા ખચ્ચાદિવાળી વસતિ (મુકામે)-૭. આક્રોશ અનિષ્ટ-વચન-૮. લાત વગેરેના પ્રહાર-૯. રોગ-૧૦. દર્ભના સંથારા-૧૧. શરીર પર મેલ-૧૨ અલ્પ જીર્ણ વસ્ત્ર-આને કર્મક્ષયમાં સહાયક તથા સત્ત્વવર્ધક માની દીન-દુખિયારા ન બનતા સમ્યક્ સહર્ષ સહન કરવા.

એમ, ૧૩. ઘર-ઘર ભિક્ષાચર્યામાં શરમ-ગર્વ—દીનતા નહિ; ૧૪. આહારાદિ પ્રાપ્ત ન થાય તો અવિકૃત ચિત્તવાળા રહી તપોવૃદ્ધિ માનવી; ૧૫, સ્ત્રી અનિચ્છાએ દેખાઈ જાય તો રાગ, ક્રીડાસ્મરણ વગેરે ન કરતાં નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપ વિચારવું. ૧૬. નિષદ્યા=(i) શ્મશાનાદિમાં કાયોત્સર્ગ વગેરે વખતે નિર્ભીક રહેવું, ને (ii) સ્ત્રી-પશુ-નપુંસકરહિત સ્થાન સેવવું. ૧૭. અરતિ (ઉદ્વેગ) થઈ જતાં ધર્મધૈર્ય ધારણ કરવું, 'મને અણમોલ સંયમ સંપત્તિ મળી છે, માટે બીજી શી ખોટ છે તે અરતિ કરું?' એમ વિચારી અરતિ રોકવી ૧૮ આહારાદિથી સત્કાર અને ૧૯. વંદન-પ્રશંસાદિથી પુરસ્કાર થતાં રાગ, ગર્વ કે સ્પૃહા ન કરવી; ૨૦. સારી પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) પર ફૂલાઈ ન જવું, ૨૧. અજ્ઞાન (ભણતાં ન આવડે તો) પર દીન ન બનતાં કર્મ-ઉદય વિચારી જ્ઞાનોદ્યમ ચાલુ રાખવો અને ૨૨. અશ્રદ્ધા, તત્ત્વશંકા કે અતત્ત્વકાંક્ષા

યોગનું પ્રવર્તન અર્થાત્ નરસા વિચાર-વાણી-વર્તાવ અટકાવી શુભ આચરવા તે.

☐ બાવીસ પરીસહ :

પરીસહ એટલે રત્નત્રયીની નિશ્ચળતા, આત્મસત્ત્વ-વિકાસ અને કર્મનિર્જરના હેતુએ અસંયમની ઇચ્છા કર્યા વિના સમતા-સમાધિથી સહન કરાય તે. એમાં (૧ થી ૧૨) ૧. ભૂખ-૨. તરસ-૩. ઠંડી-૪. ગરમી-૫. દંશ (મચ્છરાદિની)-૬. ખાડા ખચ્ચાદિવાળી વસતિ (મુકામે)-૭. આક્રોશ અનિષ્ટ-વચન-૮. લાત વગેરેના પ્રહાર-૯. રોગ-૧૦. દર્ભના સંથારા-૧૧. શરીર પર મેલ-૧૨ અલ્પ જીર્ણ વસ્ત્ર-આને કર્મક્ષયમાં સહાયક તથા સત્ત્વવર્ધક માની દીન-દુખિયારા ન બનતા સમ્યક્ સહર્ષ સહન કરવા.

એમ, ૧૩. ઘર-ઘર ભિક્ષાચર્યામાં શરમ-ગર્વ—દીનતા નહિ; ૧૪. આહારાદિ પ્રાપ્ત ન થાય તો અવિકૃત ચિત્તવાળા રહી તપોવૃદ્ધિ માનવી; ૧૫, સ્ત્રી અનિચ્છાએ દેખાઈ જાય તો રાગ, ક્રીડાસ્મરણ વગેરે ન કરતાં નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપ વિચારવું. ૧૬. નિષદ્યા=(i) શ્મશાનાદિમાં કાયોત્સર્ગ વગેરે વખતે નિર્ભીક રહેવું, ને (ii) સ્ત્રી-પશુ-નપુંસકરહિત સ્થાન સેવવું. ૧૭. અરતિ (ઉદ્વેગ) થઈ જતાં ધર્મધૈર્ય ધારણ કરવું, 'મને અણમોલ સંયમ સંપત્તિ મળી છે, માટે બીજી શી ખોટ છે તે અરતિ કરું?' એમ વિચારી અરતિ રોકવી. ૧૮ આહારાદિથી સત્કાર અને ૧૯. વંદન-પ્રશંસાદિથી પુરસ્કાર થતાં રાગ, ગર્વ કે સ્પૃહા ન કરવી; ૨૦. સારી પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) પર ફૂલાઈ ન જવું, ૨૧. અજ્ઞાન (ભણતાં ન આવડે તો) પર દીન ન બનતાં કર્મ-ઉદય વિચારી જ્ઞાનોદ્યમ ચાલુ રાખવો અને ૨૨. અશ્રદ્ધા, તત્ત્વશંકા કે અતત્ત્વકાંક્ષા

ફળ માટે એકલાને જ ભોગવવા છે. તો હવે સાવધાન બની રાગાદિ ટાળી નિઃસંગ બનું.'

(૫) અન્યત્વ :- અનિત્ય-અશુચિ-(જડ) પ્રત્યક્ષ શરીર જુદું છે. નિત્ય-જ્ઞાન-અદૃશ્ય હું આત્મા તદ્દન જુદો છું. ધન કુટુંબ વગેરે ય મારાથી તદ્દન જુદા છે. તો એ બધાની મમતા શા સારું!'

(૬) અશુચિત્વ :—'આ શરીર ગંદા પદાર્થમાં પેદા થયું, ગંદાથી પોષાયું, વર્તમાનમાં ય અંદર બધે ગંદુ અને ખાનપાન વિલેપનને ગંદું કરનારું છે. એનો મોહ છોડી દમન-ત્યાગ-તપ સાધી લઉં.

(૭) આશ્રવ :-આમાં એકેક આશ્રવના કેવા અનર્થ છે તે વિચારે અને ભાવે કે, 'જેમ નદી ઘાસને, તેમ ઇન્દ્રિયાદિ આશ્રવ જીવને ઉન્માર્ગ અને દુર્ગતિમાં તાણી જાય છે. એ કેટકેટલાં કર્મ બંધાવે છે! એને હવે છોડું.

(૮) સંવર :-આમાં એકેક સંવરના મહાલાભ વિચારી ભાવે કે 'અહો! સમિતિ-ગુપ્તિ યતિધર્મ વગેરે કેવા સુંદર આશ્રવ-નિરોધી! એને સેવી કર્મ-બંધનથી બચું.

(૯) નિર્જરા :-આમાં નિર્જરાના એટલે કે ૧૨ પ્રકારનાં તપમાંનાં એકેક તપના લાભ વિચારી ભાવે કે 'પરાધીનપણે અને અનિચ્છાએ સહાતી પીડાથી બહુ કર્મ નથી ખપતાં, બાહ્યઅભ્યંતર તપથી એ બહુ ખપે છે. એ અહીં તપ સેવું.'

(૧૦) લોકસ્વભાવ :-આ ભાવનામાં જીવો-પુદ્ગલોથી વ્યાપ્ત અધો-મધ્ય-ઊર્ધ્વ લોકનું સ્વરૂપ વિચા

[illegible]

☐ [illegible] :

[illegible]

☐ [illegible] :

[illegible]

☐ [illegible] :

[illegible]

☐ **પંચાચાર :**

સાધુજીવનમાં જેમ અહિંસાદિ મહાવ્રતો એ નિવૃત્તિ માર્ગ છે, એમ જ્ઞાનાદિ ગુણની પ્રાપ્તિ, રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે પંચાચારનું પાલન એ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. તે આ—જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારનું પાલન. એથી આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને તપગુણ તથા સત્વ વિકસે છે.

☐ **જ્ઞાનાચાર :**

–૮ પ્રકારે :–૧. 'કાળ' એ સંધ્યા, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિ વગેરે અસ્વાધ્યાયનો સમય ટાળીને યોગ્ય કાળે ભણવું. ૨. વિનય–ગુરુ–જ્ઞાની–જ્ઞાનસાધનોનો વિનય કરવો. ૩. બહુમાન–ગુરુ વગેરે પર હૃદયમાં અત્યંત બહુમાન ધરવું. ૪. ઉપધાન—તે તે સૂત્રનો અધિકાર મેળવવા તેના તેના તપ આદિવાળા ઉપધાન, યોગોદ્વહન કરવા. ૫. અનિન્હવ–જ્ઞાનદાતા અને જ્ઞાનનો અપલાપ ન કરવો. ૬. ૭. ૮—વ્યંજન અર્થ-ઉભય,–સૂત્રના અક્ષર–પદ–આલાવા, તેનો અર્થ–ભાવાર્થ–તાત્પર્યાર્થ અને સૂત્ર-અર્થ બંને યથાસ્થિત શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે ભણવા, યાદ કરવા, એનું ચિંતન-મનન કરવું.

☐ **દર્શનાચાર :**

૮ પ્રકારે... ૧. નિઃશંકિત—જિનોક્ત વચન લેશ પણ શંકા રાખ્યા વિના માનવું ૨. નિઃકાંક્ષિત—મિથ્યા ધર્મ, મિથ્યા માર્ગ–તત્ત્વ–પર્વ–ઉત્સવાદિ તરફ જરાય આકર્ષાવું નહિ. ૩. નિર્વિચિકિત્સ—ધર્મનાં ફળ પર લેશ પણ સંદેહ ન કરતાં તે સાધવો. ૪. અમૂઢદૃષ્ટિ—મિથ્યાદૃષ્ટિના ચમત્કાર–પૂજા–પ્રભાવના દેખી મૂઢ ન બનવું. પણ એમ વિચારવું કે જ્યાં મૂળ સમ્યગ્દર્શનનાં ઠેકાણાં નથી એની શી

ઉપસર્ગ વગેરેનાં કષ્ટ સહવા તે. (ઉપસર્ગ=દેવ, મનુષ્ય યા તિર્યંચથી કરાતા ઉપદ્રવ)

(૬) સંલીનતા=શરીરના અવયવ, વાણી અને ઇન્દ્રિયો તથા મનની અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકાવી એને ગોપવી રાખવા તે. આ બાહ્ય તપના ૭ પ્રકાર થયા.

આભ્યન્તર તપના પણ ૭ પ્રકાર છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોત્સર્ગ.

☐ **દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત :**

પ્રાય: ચિત્તને વિશુદ્ધ કરનાર અને કર્મનો છેદ કરનાર આલોચના વગેરે ૧૦ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત છે.

૧. **આલોચના** ગુરુની આગળ પોતાના પાપ યા કરવા ધારેલી પ્રવૃત્તિ પ્રગટ કરવી તે.

૨. **પ્રતિક્રમણ**=પાપનો પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક મિથ્યાદુષ્કૃત કરી પાપથી પાછા હટવું તે.

૪. **વિવેક**=બિનજરૂરી યા અકલ્પ્ય આહાર, ઉપકરણનો ત્યાગ કરવો તે.

૫. **વ્યુત્સર્ગ**=સૂત્રાધ્યયનવિધિ યા પ્રતિક્રમણવિધિમાં કે જ્ઞાનાદિ આરાધનાર્થ યા ઉપદ્રવ પ્રસંગે કાયોત્સર્ગ કરાય તે.

૬. **તપ**=પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ગુરુએ કહેલ ઉપવાસ વગેરે તપ કરાય તે.

૭. **છેદ**=અતિચાર (વ્રતસ્ખલના)ની શુદ્ધિ અર્થે ચારિત્રપર્યાયમાંથી કાપ મૂકાય તે.

૮. **મૂળ**=અનાચાર સેવવાને લીધે મૂળથી સર્વ ચારિત્ર

વખતે સામે લેવા જવું. ૯. બેઠા હોય ત્યારે ઉપાસના અને ૧૦. જતી વખતે વળાવવા જવું.

(૨) **અનાશાતના વિનય** ૪૫ પ્રકારે: ૧. તીર્થંકર ૨. ધર્મ, ૩ આચાર્ય, ૪. ઉપાધ્યાય, ૫. વય-શ્રુત-પર્યાયથી સ્થવિર, ૬. કુળ (એક આચાર્યની સંતતિ), ૭. ગણ (અનેક કુલસમૂહ), ૮, સંઘ (અનેક ગણસમૂહ), ૯ સાંભોગિક (જેમની સાથે ગોચરી વગેરે વ્યવહાર ચાલતો હોય તેવા સાધુ), ૧૦. ક્રિયા (પરલોક છે, આત્મા છે વગેરે પ્રરૂપણા) અને ૧૧-૧૫. મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ એમ પંદરની (૧) આશાતનાનો ત્યાગ, (૨) ભક્તિ-બહુમાન તથા, (૩) અદ્ભુત ગુણપ્રશંસા દ્વારા યશોવૃદ્ધિ. કુલ ૧૫×૩=૪૫.

૩. **ચારિત્ર વિનયમાં** ૧૫ પ્રકાર:-પાંચે પ્રકારના ચારિત્રની ૧. શ્રદ્ધા ૨. પાલન અને ૩. યથાસ્થિત પ્રરૂપણા.

૪-૫-૬ **ત્રિવિધ યોગવિનયમાં** આચાર્યાદિની પ્રત્યે અશુભ વાણી-વિચાર-વર્તનનો ત્યાગ અને શુભ વાણી આદિનું પ્રવર્તન.

૭. **લોકોપચાર વિનયમાં** ગુર્વાદિ પ્રત્યે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા ૭ વિનય-પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે:—૧. એમની નજીકમાં રહેવું, ૨. તેમની ઇચ્છાને અનુસરવું, ૩. એમના ઉપકારનો સારો બદલો વાળવાનો પ્રયત્ન, ૪. જ્ઞાનાદિ ગુણ નિમિત્તે જ એમની આહારાદિથી ભક્તિ. ૫. એમની પીડા-તકલીફની તપાસ રાખવી એને તે નિવારવા પ્રયત્નશીલ રહેવું. ૬. એમની સેવા-ભક્તિમાં ઉચિત દેશ-કાળનો ખ્યાલ રાખવો અને ૭. એમને સર્વ વાતે અનુકૂળ રહેવું.

મૂકી બીજા ગચ્છમાં જવું તે અથવા જિનકલ્પ આદિ સાધ નાર્થે ગણને છોડી જવું તે ૨. દેહત્યાગ=કાયોત્સર્ગ, અંતિ પાદપોપગમન અનશન યા સજીવ-નિર્જીવનો યોગ્ય સ્થાં ત્યાગ. ૩-૪ ઉપધિઆહાર-ત્યાગ=સદોષ કે અધિ વસ્ત્ર-પાત્ર તથા આહારનો, વિધિ મુજબ, નિર્જીવ એકાં સ્થળે ત્યાગ.

ભાવવ્યુત્સર્ગ=કષાયો, કર્મ અને સંસારનો ત્યાગ.

□ પ્રશ્નો □

૧. અકામ-સકામ નિર્જરા સમજાવો.

૨. જીવનમાં બાહ્ય-આભ્યન્તર તપથી શો લાભ?

૩. સ્પષ્ટ કરો: વૃત્તિસંક્ષેપ, સંલીનતા, ૧૦ પ્રાયશ્ચિત ૭ લોકો- પચાર વિનય, ૪૫ અનાશાતના વિનય, ૨. વ્યુત્સર્ગ, અને ૫ સ્વાધ્યાય

ધ્યાન

ધ્યાન. [illegible]
[illegible] —
શુભ ધ્યાન ને, અશુભ ધ્યાન. આમાં
અશુભ ધ્યાન તો તપ નથી. કર્મનાશક
નથી. [illegible] શુભ ધ્યાન તો
[illegible]

[illegible]

[illegible]

લાગતા સ્વપ્નના સ્વપ્નના સુખની જેમ કલ્પિત છે. વિવેકીને આમાં આસ્થા હોય નહિ. વિરતિ જ શ્રેયસ્કરી છે. ઘરવાસ એ તો સળગી ઊઠેલ ઘરના મધ્યભાગ જેવો છે, જ્યાં જાજ્વલ્યમાન ઈન્દ્રિયો પુણ્યરૂપી કાષ્ઠને સળગાવી દે છે! અને અજ્ઞાન–પરંપરાનો ધુમાડો ફેલાવે છે! આ આગને ધર્મમેઘ જ બુઝાવી શકે માટે ધર્મમાં જ પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય છે... વગેરે રાગનાં કારણોમાં કલ્યાણવિરોધ હોવાનું ચિંતન કરવું. એથી પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે...

(૭) ભવવિચયમાં 'અહો કેવો દુઃખદ આ સંસાર! કે જ્યાં સ્વકૃત કર્મનાં ફળ ભોગવવા વારંવાર જન્મવું પડે છે. અરઘટની ઘડીની જેમ, મળમૂત્રાદિ અશુચિભર્યા માતાના પેટના બખોલમાં કેઈ ગમનાગમન કરવા પડે છે. વળી સ્વકૃત કર્મના દારુણ દુઃખભર્યા ભોગવટામાં કોઈ સહાય કરતું નથી એમજ સંસારમાં સંબંધો વિચિત્ર બને છે. માતા પત્ની થાય! ને પત્ની માતા થાય! ધિક્કાર છે આવા સંસાર-ભ્રમણને! ..' એવાં ચિંતન સંસારખેદને અને સત્પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે...

(૮) સંસ્થાનવિચયમાં ચૌદ રાજલોકની વ્યવસ્થા ચિંતવવાની; એમાં અધોલોક ઊંધી પડેલી બાલટી યા ઊંધી નેતરની બાસ્કેટ જેવો, મધ્યલોક, ખંજરી જેવો, અને ઉર્ધ્વ-લોક ઊભો ઢોલક યા શરાવ-સંપુટ જેવો છે. અધોલોકમાં પરમાધામી આદિના તીવ્ર ત્રાસભરી સાત નરકપૃથ્વીઓ છે. મધ્યલોકમાં 'મત્સ્યગલાગલ' ન્યાયના પ્રદર્શનભૂત અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો છે અને ઉર્ધ્વલોકમાં શુભ પુદ્ગલોની વિવિધ ઘટનાઓ ઇ. એનું તથા સકલ વિશ્વમાં રહેલ શાશ્વત–અશાશ્વત અનેકવિધ પદાર્થો વગેરેનું ચિંતન આવે છે. આ ધ્યાનથી

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(૨) **છેદપરીક્ષા** માટે એ જોવાનું કે એમાં વિધિ નિષેધને જરા ય બાધક નહિ પણ સાધક આચાર કહેલા છે? તો જિનાગમમાં (દા. ત.) કહ્યું: સમિતિ-ગુપ્તિ આદિ પંચાચાર પાળવા; તો એમાં લેશમાત્ર હિંસાદિ નથી અને તપ-ધ્યાનાદિ-વિધિપાલનને અનુકૂળતા છે

(૩) **તાપપરીક્ષા** માટે એ જોવું કે એમાં વિધિનિષેધ અને જિનાગમના આચારને અનુકૂળ તત્ત્વવ્યવસ્થા છે? તો દા. ત. અનેકાંતવાદની શૈલીએ આત્માદિ દ્રવ્યોની નિત્યાનિત્યતા, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય, દ્રવ્ય-પર્યાયનો ભેદાભેદભાવ વગેરે તત્ત્વવ્યવસ્થા બતાવી, જે વિધિ-નિષેધ તથા આચાર સંગત થાય એવી છે. આ ચિંતનથી વિશિષ્ટ શ્રદ્ધા-સમ્યગ્દર્શનની સંગીન વૃદ્ધિ થાય છે.

☐ **ધ્યાનના વિષયના કેટલાક નમૂના :**

જૈન ધર્મમાં ધ્યાનનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે દરેક શુભ યોગમાં ધ્યાન વણાયેલું જોઈએ. એ માટે દરેક ક્રિયાપ્રવૃત્તિ પ્રણિધાનપૂર્વક કરવાની છે.

પ્રણિધાન એટલે વિશુદ્ધ ભાવનાના બળ સાથે, તે તે ક્રિયાના કે બોલાતા સૂત્રના અર્થમાં સમર્પિત મન. આવું સમર્પિત મન એ ધ્યાન જ છે. માટે સાધુ કે શ્રાવકે પોતપોતાના ઉચિત સર્વયોગો અનુષ્ઠાનો તો પહેલા બજાવવાના છે. એમાં ધ્યાન અંતર્ગત જ છે. એ બજાવ્યા પછી એકલા ધ્યાન અવકાશ છે.

આ ધ્યાનના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે પહેલાં એકાગ્રતા કેળવવા વિવિધ જાતના અભ્યાસ જોઈએ દા. ત.

(૧) ધ્યાનમાં પ્રભુનો ૧-૧ પ્રાતિહાર્ય ક્રમશ

૩૪

મોક્ષ

અહીં સુધી જીવ, અજીવ. પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, બંધ, સંવર અને નિર્જરા, એમ આઠ તત્ત્વની વિચારણા થઈ. હવે નવમું 'મોક્ષ' તત્ત્વ જોઈએ.

આત્માનું કર્મમલિન સ્વરૂપ તે સંસાર. સકલ કર્મના ક્ષય થઈ પ્રગટ થતું આત્માનું સર્વથા શુદ્ધ સ્વરૂપ તે મોક્ષ. ધર્મપુરુષાર્થનું સાધ્ય મોક્ષ-પુરુષાર્થ છે. બધો જ ધર્મ એ માટે કરવાનો છે. મોક્ષ થયો એટલે પછી જન્મ નહિ, શરીર નહિ, કર્મો નહિ, કોઈ વિટંબણા-પરાધીનતા-નાલેશી નહિ.

પ્રશ્ન-પણ મોક્ષમાં સુખ શું? તેમ, અનાદિ સંસાર હટે જ શી રીતે? મોક્ષ શે થાય?

ઉત્તર-એકાદ રોગ હટે, શત્રુ મટે, ઇષ્ટ વસ્તુ મળે, કે કોઈ ઇચ્છા પૂરી થાય, તો સુખ લાગે છે; ત્યારે સર્વ રોગ મટે,

અજ્ઞાન ૮, (૮) સંયમ ૭, (૯) દર્શન ૪, (૧૦) લેશ્યા ૬, (૧૧) ભવ્યત્વ અભવ્યત્વ ૨, (૧૨) સમ્યક્ત્વ ૬, (૧૩) સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી ૨. અને (૧૪) આહારક-અનાહારક ૨. (આમાં ૭ સંયમ=સામાયિકાદિ ૫, + દેશવિરતિ અને અવિરતિ ત્યારે ૬ સમ્યક્ત્વ=ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક, મિશ્રમોહનીય, સાસ્વાદન અને મિથ્યાત્વ૦) એમ કુલ ૬૨ માર્ગણા.

હવે આ દરેકમાં મોક્ષને સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ વગેરેથી વિચારીએ.

આમાંથી મનુષ્યગતિ, પંચેન્દ્રિય. ત્રસકાય, ભવ્યત્વ, સંજ્ઞિ, યથાખ્યાત ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, અનાહારક, કેવલજ્ઞાન-કેવળદર્શન-આટલી માર્ગણાએ મોક્ષ થાય, બાકીમાં નહિ.

યોગ, વેદ વગેરે શૈલેશી વખતે છે જ નહિ, માટે એ માર્ગણાદ્વારોમાં મોક્ષ નથી થતો. આ તો મોક્ષ 'સત્' એટલે હોવાની વિચારણા થઈ. એ પ્રમાણે ૬૨ માર્ગણાઓમાં દરેકમાં દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર ..વગેરેની વિચારણા કરવાની; અર્થાત્ કેટલી સંખ્યામાં જીવો મોક્ષે જાય, કેટલા ક્ષેત્રમાં,...વગેરે વિચારવાનું.

(૧) **સત્પદ૦**-'મોક્ષ'પદ સત્પદ છે; કેમકે અસત્ નહિ કલ્પિત નહિ, પણ ખરેખર સત મોક્ષનું એ વાચક પદ છે.

(૨) **દ્રવ્યપ્રમાણ**-દા. ત. સિદ્ધો અનંતા છે, સર્વજીવથી અનંતમે ભાગે અને સર્વ અભવ્યોથી અનંતગુણ છે.

(૩-૪) **ક્ષેત્ર અને સ્પર્શના**—એક કે સર્વ સિદ્ધો લોકાકાશક્ષેત્રના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના તથા

[illegible] છે.

[illegible]

[illegible] છે.

(૬) [illegible]

(૭) [illegible] છે.

(૮) [illegible] છે.

(૧) મનુષ્ય જ મોક્ષે જાય, લોકની ટોચે સિદ્ધશિલા પણ તેટલા માપની છે (૨) ભરત-ઐરાવતમાં ૩જા ૪થા આરામાં જ જન્મેલા મોક્ષે જાય અને મહાવિદેહમાં સદા મોક્ષે જઈ શકે... (૩) યથાખ્યાત ચારિત્રી કેવળી જ મોક્ષે જાય (૪) કોઈ સિદ્ધિ પામ્યા પછી વધુમાં વધુ છ માસે તો બીજા આત્માની સિદ્ધિ થાય જ (૫) જેટલા આત્મા સિદ્ધ થાય તેટલા જીવ અનાદિ નિગોદમાંથી યાને અવ્યવહારિયા જીવ બહાર નીકળે...

હવે બીજી રીતે અલ્પબહુત્વ જોઈએ. કોઈ દેવથી ક્ષેત્રાન્તરમાં સંહરણ કરાઈને સિદ્ધ બનેલા કરતાં જન્મક્ષેત્રે સિદ્ધ, ઉર્ધ્વ કરતાં અધોલોકે, તે કરતાં તિરછીલોકે સિદ્ધ. સમુદ્ર કરતાં દ્વીપોમાંથી, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કરતાં મહાવિદેહમાંથી, (ઉત્સ૦ કરતાં અવસ૦માં વિશેષાધિક), તિર્યંચમાંથી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થયેલા કરતાં મનુષ્યમાંથી મનુષ્ય થઈ સિદ્ધ થયેલા, તે કરતાં નરકમાંથી....તે કરતાં દેવમાંથી... અતીર્થસિદ્ધ કરતાં તીર્થસિદ્ધ અસંખ્યગુણા અસંખ્યગુણા હોય.

☐ સિદ્ધના ૧૫ ભેદ ☐

અહીં 'સિદ્ધ'=વિદેહસિદ્ધ યા કૈવલ્યસિદ્ધ, તે ચરમભવની અપેક્ષાએ સિદ્ધના ૧૫ ભેદ છે. ૧ કોઈ જિનસિદ્ધ (તીર્થંકર થઈને સિદ્ધ) ૨. કોઈ (સંખ્યાતગુણ) અજિનસિદ્ધ, ૩ કોઈ તીર્થસિદ્ધ (તીર્થ સ્થપાયા પછી મોક્ષે ગયેલા). ૪. કોઈ અતીર્થસિદ્ધ (તીર્થ સ્થપાયા પહેલા સિદ્ધ દા. ત. મરુદેવા; અથવા તીર્થ નષ્ટ થયા પછી સિદ્ધ,) ૫ ગૃહસ્થ લિંગ સિદ્ધ (ગૃહસ્થ વેષે કેવલજ્ઞાન પામેલા, ભરતચક્રી વગેરે) ૬. અન્યલિંગ-સિદ્ધ (તાપસાદિ વલ્કલચીરી) ૭. સ્વલિંગ સિદ્ધ (સાધુ વેષે), ૮-૯-૧૦. સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકલિંગે સિદ્ધ (નપું૦ ગાંગેય), ૧૧. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ (વૈરાગ્યજનક નિમિત્ત

આમાં 'મિથ્યાત્વ' અટકાવનારો જીવ બીજે ગુણઠાણે કે ઉપરના ગુણઠાણે હોય. 'અવિરતિ' થોડી પડતી મૂકનારો પાંચમે અને સર્વથા અવિરતિ છોડનારો છઠ્ઠે કે ઉપર હોય, 'પ્રમાદ' ટાળનારો સાતમે યા ઉપરના ગુણઠાણે, 'કષાય' સર્વથા રોકનારો અગીયારમે કે ઉપર અને 'યોગ' અટકાવનાર ચૌદમે ગુણઠાણે ચડી મોક્ષ પામે.

૧. **મિથ્યાત્વ** એ દોષરૂપ હોવા છતાં, (૧) ગુણની દૃષ્ટિએ જીવની નીચામાં નીચી કક્ષા બતાવવાની અપેક્ષાએ તેમજ (૨) મિથ્યાત્વ હ્રાસ પામ્યું હોય ત્યારે પ્રગટ થતા પ્રાથમિક ગુણની અપેક્ષાએ અહીં મિથ્યાત્વ અવસ્થાને પહેલું ગુણસ્થાન તરીકે કહેવામાં આવ્યું છે.

આમાં પહેલી અપેક્ષામાં બધા જ એકેન્દ્રિયથી માંડી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો તથા ભવાભિનંદી યાને કેવળ પુદ્ગલરસિક સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવો આવે.

બીજી અપેક્ષામાં, વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના વચનની શ્રદ્ધા નહિ પામેલાં છતાં જે મોક્ષાભિલાષી, સંસારથી ઉદ્વિગ્ન, માર્ગાનુસારી જીવ હોય, જે અપુનર્બન્ધક જીવ હોય, જે અહિંસા-સત્ય વગેરે પાંચ યમ અને શૌચ-સંતોષ-ઇશ્વર, પ્રણિધાન–તપ–સ્વાધ્યાયસ્વરૂપ પાંચ નિયમ પાળવાવાળા હોય તે બધા આવે

૨. **સાસ્વાદન ગુણસ્થાનક** : એ પહેલા ગુણસ્થાનક કરતં એટલું વિશેષતાળું છે કે એમાં મિથ્યાત્વદોષ ઉદયમાં નથી. છતાં આ ગુણસ્થાનક પહેલેથી ચઢીને નથી પ્રાપ્ત થતં કિન્તુ ચોથા ગુણસ્થાનકેથી પડતાં આવે છે. તે આ રીતે કે જીવ જ્યારે સમ્યક્ત્વ-અવસ્થામાં ઢીલો પડે છે અને

સેવવામાં આત્માનું ૧૪ ગુણસ્થાનકની પાયરીએ થતું ઊર્ધ્વી-કરણ જૈન શાસનમાં જ બતાવ્યું છે.

☐ પ્રશ્નો ☐

૧. ૧૪ ગુણસ્થાનકની પ્રક્રિયા સમજાવો.

૨. મિથ્યાત્વ એ ગુણસ્થાનક શાથી? સાસ્વાદન કેમ પડતાં જ હોય?

૩. સમ્યકત્વના ૩ પ્રકાર, ૬ ઠ્ઠા ગુણઠાણાની નાજુકતા, અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનક, શૈલેશી, ૫ અપૂર્વકરણ સમજાવો.

જ્ઞાનના જ બે પ્રકાર છે.

પ્રમાણજ્ઞાન સમગ્ર રૂપે થતું હોઈ એમાં 'અમુક અપેક્ષાએ આમ છે' એવું નથી. જીભથી સાકર મીઠી જાણી, કે શાસ્ત્રથી નિગોદમાં અનંત જીવ જાણ્યા, એમાં કાંઈ વચમાં અપેક્ષા ન આવી.

પરંતુ ઘડો રામલાલનો હોવાનું જાણ્યું એમાં અપેક્ષા છે કે માલિકીની દૃષ્ટિએ અગર બનાવટની દૃષ્ટિએ યા સંગ્રાહકપણાની દૃષ્ટિએ; અર્થાત્ 'ઘડો રામલાલ નામના માલિકનો કે બનાવનારનો અથવા સંગ્રાહકનો છે.' એવું જ્ઞાન, આ અપેક્ષાએ અંશે થતું જ્ઞાન એ નય છે.

☐ પાંચ પ્રમાણ ☐

પ્રમાણજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. ૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એટલે જે જ્ઞાન 'અક્ષ' (આત્મા)ને 'પ્રતિ' અર્થાત્ સાક્ષાત્ (બાહ્ય સાધન વિના) થાય તે. પરોક્ષ એટલે આત્માને 'પર' એટલે કે ઇન્દ્રિય વગેરે કોઈ સાધન દ્વારા થાય તે.

પરોક્ષજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે. ૧. મતિજ્ઞાન અને ૨. શ્રુતજ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧. અવધિજ્ઞાન, ૨. મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને ૩. કેવળજ્ઞાન, આમ પ્રમાણજ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર થયા. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, અને કેવળજ્ઞાન.

૧. મતિજ્ઞાન :–મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને મનથી થાય છે. ચક્ષુથી રૂપી દ્રવ્ય અને રૂપ (વર્ણ), સંખ્યા, આકૃતિ વગેરેનું જ્ઞાન થાય. દા, ત. જોયું–'આ ઘડો છે, લાલ છે, એક જ છે, ગોળ છે,' ઇત્યાદિ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી ગંધનું જ્ઞાન

અવગ્રહમાં પણ બે પ્રકાર છે-એક 'કંઈક' એવો ભાસ વ્યક્ત થવા માટે પહેલા પદાર્થ ઇન્દ્રિયના સંપર્કમાં જોડાતો જાય અને અવ્યક્ત અત્યન્ત આછી ચેતના જગાડે તે વ્યંજનાવગ્રહ અને પછી 'કંઈક' એવો પદાર્થનો ભાસ થાય તે અર્થાવગ્રહ કહેવાય. ઊંઘતા માણસને કેટલો વખત એના નામના શબ્દ કાને અથડાયા કરે છે. પછી એને કંઈક અવાજ ભાસે છે. ત્યાં શબ્દ અથડાવામાં અવ્યક્ત ચેતના જાગ્રત્ થઈ રહે છે. તેથી એને પણ (વ્યંજના ગ્રહ) જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ભીંત પર પણ શબ્દ અથડાય છે છતાં એને આવું કાંઈ નથી થતું. માટે અજીવને અથડાવાનું જુદું અને સજીવ ઇન્દ્રિઓને અથડાવાનું જુદુ. એ માત્ર સંપર્ક નહિ, કિંતુ અવ્યક્ત ચૈતન્યસ્ફુરણ છે, અવ્યક્ત જ્ઞાન છે. આ વ્યંજના-વગ્રહ ચક્ષુ અને મન સિવાય ચાર ઇન્દ્રિયોને જ હોય છે; કેમકે ચક્ષુ અને મનને પોતાના વિષયનો સંપર્ક થવાની જરૂર હોતી નથી; માત્ર યોગ્ય દેશમાં આવેલી વસ્તુને અડ્યા વિના ચક્ષુ પકડી લે છે. એમ મન પણ વિષયને અડ્યા વિના ચિંતવી લે છે.

☐ માનસ-મતિજ્ઞાનના રૂપકો ☐

(૧) મનથી ભાવીનો વિચાર થાય તે ચિંતા (૨) ભૂતકાળનું યાદ આવે તે સ્મૃતિ. (૩) વર્તમાનનો વિચાર આવે તે મતિ યા સંજ્ઞા. (૪) 'આ એજ માણસ છે.' એમ વર્તમાન સાથે ભૂતકાળનું અનુસંધાન થાય તે પ્રત્ય-ભિજ્ઞા. (૫) 'અમુક હોય તો અમુક હોવું જ જોઈએ,' એવો વિકલ્પ તે તર્ક. (૬) હેતુ જોઈને કલ્પના થાય તે અનુમાન. દા. ત. નદીમાં પૂર જોઈને લાગે કે 'ઉપર વરસાદ પડ્યો હશે.' (૭) દેખાતી કે સંભળાતી વસ્તુ અમુક

એ સર્વજ્ઞ શ્રી વીતરાગસર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવની વાણીમાંથી પ્રગટેલા છે, માટે સમ્યક્ છે. હવે આગમો અને શાસ્ત્રો જોઈએ.

☐ ૪૫ આગમ :

તીર્થંકર ભગવાન સંસારવાસ તજી નિષ્કલંક ચારિત્ર અને બાહ્ય-આભ્યંતર તપની સાધના કરીને વીતરાગ સર્વજ્ઞ બને છે. પછી એ ગણધર શિષ્યોને 'ઉપ્પન્નેઈ વા, વિગમેઈ વા, ધુવેઈ વા' એ ત્રણ પદ (ત્રિપદી) આપે છે. ત્યાં એના શ્રવણ ઉપર એમની પૂર્વજન્મની વિશિષ્ટ સાધના, બુદ્ધિકૌશલ તીર્થંકર ભગવાનનો યોગ. ચારિત્ર વગેરે વિશિષ્ટ કારણો આવી મળવાથી, એ ગણધરદેવોને શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મનો અપૂર્વ ક્ષયોપશમ યાને અમુક રીતનો નાશ થાય છે. એથી વિશ્વનાં તત્ત્વનો પ્રકાશ થવાથી એ બાર અંગ (દ્વાદશાંગી) આગમની રચના કરે છે, ને સર્વજ્ઞ પ્રભુ એને પ્રમાણિત કરે છે.

તે બાર અંગ આ—આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી (વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ), જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશાંગ, અંતકૃતદશાંગ, અનુપરોપપાતિકદશાંગ, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દૃષ્ટિવાદ.

આ ૧૨મા અંગ 'દૃષ્ટિવાદ'માં ૧૪ 'પૂર્વ' નામના મહાશાસ્ત્રોનો સમાવેશ છે. વીરપ્રભુના નિર્વાણ પછી હજારેક વર્ષે એ દૃષ્ટિવાદ આગમ વિચ્છેદ પામી ગયું અર્થાત ભૂલાઈ ગયું છે. એટલે બાકી રહ્યા ૧૧ અંગ, એ ૧૧+ 'ઔપપાતિક' વગેરે ૧૨ ઉપાંગ + બૃહત્કલ્પ વગેરે ૬ છેદસૂત્ર + આવશ્યક, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન; ઓઘનિર્યુક્તિ એ ૪ મૂળસૂત્ર + નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર એ ૨+૧૦ પ્રકીર્ણક શાસ્ત્ર (ગચ્છાચાર પયન્ના વગેરે)=એમ કુલ ૪૫ આગમ

દર્શનશાસ્ત્રોમાં સન્મતિતર્ક, અનેકાંતવાદ, લલિતવિસ્તરા, ધર્મસંગ્રહણી, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, પડ્દર્શનસમુચ્ચય, સ્યાદ્વાદ–રત્નાકર, ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ, નયોપદેશ, અનેકાંતવ્યવસ્થા પ્રમાણમીમાંસા, ન્યાયાવતાર, દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયનો રાસ, સપ્તભંગી, તર્કપરિભાષા, સ્યાદ્વાદમંજરી, રત્નાકરાવતારિકા... વગેરે છે.

ચરિત્રગ્રન્થોમાં :– વસુદેવહીંડી, ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર કુવલયમાળા, સમરાઇચ્ચકહા; ભવિસયત્તચરિય, પુહવીચંદ-ગુણસાગર ચરિય, તરંગવતી, અમમચરિત્ર જયાનંદકેવળી ચરિત્ર વગેરે અનેક ચરિત્રો છે.

શબ્દશાસ્ત્રમાં :– સિદ્ધહેમવ્યાકરણ, બુદ્ધિસાગર વ્યા૦ અભિધાનચિંતામણિ; અનેકાર્થનામમાલા, કાવ્યાનુશાસન; લિંગાનુશાસન, છંદ પર વૃત્તરત્નાકર, ન્યાયસંગ્રહ. દેશીનામમાળા. હેમપ્રકાશ, લઘુહેમપ્રક્રિયા ઉણાદિપ્રકરણ ..વગેરે છે.

કાવ્યશાસ્ત્રોમાં : તિલકમંજરી. શ્રયકાવ્ય, શાલિભદ્રચરિત્ર હીરસૌભાગ્ય. જૈનમેઘદૂત, ગૌતમીયકાવ્ય, વિજયપ્રશસ્તિ, કુમારપાળ ચરિત્ર, શાંતિનાથ મહાકાવ્ય...વગેરે.

જ્યોતિશાસ્ત્રાદિ :–આરંભસિદ્ધિ, નારચંદ્ર, લગ્નશુદ્ધિ. આ સિવાય વાસ્તુસાર વગેરે શિલ્પશાસ્ત્ર તથા બીજાં શાસ્ત્રો, ગુજરાતી રાસા ઈત્યાદિ અનેકાનેક વિષયોના અનેક શાસ્ત્રો છે.

૩. અવધિજ્ઞાન :

અવધિ એટલે મર્યાદા અર્થાત રૂપી દ્રવ્ય પૂરતું અને ઇન્દ્રિય વગેરેની સહાય વિના આત્માને સીધું જ પ્રત્યક્ષ થાય તે અવધિજ્ઞાન છે. દેવ અને નારકને આ જન્મસિદ્ધ હોય

કર્મનો નાશ કરવા પૂર્વક સર્વ જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-અંતરાય કર્મનો નાશ કરે, ત્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાન નવું કોઈ બહારથી નથી આવતું, આત્માના સ્વરૂપમાં બેઠું જ છે. માત્ર ઉપર આવરણ લાગ્યાં છે, એ જેમ જેમ તૂટે તેમ તેમ જ્ઞાન પ્રગટતું આવે છે, સર્વ આવરણ નષ્ટ થયે સમસ્ત લોકાલોકને પ્રત્યક્ષ કરતું કેવળજ્ઞાન ૧૩મા ગુણસ્થાનકે પ્રગટે છે.

☐ સર્વજ્ઞતા શાથી?

આત્મા જડથી જુદો પડે છે તે જ્ઞાન સ્વભાવને લઈને એના પરનાં આવરણ ખસે તેમ તેમ એ જ્ઞાન પ્રગટ થાય. હવે દર્પણની જેમ જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ્ઞેયને પકડવાનો છે, જ્ઞેય પ્રમાણે પરિણમવાનો છે. જો કોઈ આવરણ હવે બાકી નથી તો સહજ છે કે એ સર્વ જ્ઞેય પદાર્થને વિષય કરે. 'જ્ઞાન આટલું જ જાણે, વધુ નહિ' એમ જ્ઞાનની લિમિટ બાંધવામાં કોઈ યુક્તિ નથી. મન કેટલું ચિંતવી શકે એની લિમિટ ક્યાં બંધાય છે? માટે કેવળજ્ઞાનમાં સર્વ પ્રત્યક્ષ છે.

આવું સર્વ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જેને થાય, એ જ જગતને સત્ય તત્ત્વ અને સાચો મોક્ષમાર્ગ બતાવી શકે; એ જ પરમ આપ્ત પુરુષ કહેવાય; અને એમનું જ વચન અર્થાત્ 'આગમ' પ્રમાણભૂત હોઈ શકે. પછી એમનાં વચનને બરાબર અનુસરનારા પણ આપ્ત કહી શકાય. દા. ત. ગણધર મહર્ષિ એમના આગમ પ્રમાણ છે.

પાંચે જ્ઞાન એ પ્રમાણ છે. એમાં અવધિજ્ઞાનાદિ ત્રણને પ્રત્યક્ષપ્રમાણમાં અને મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણમાં ગણ્યાં, તે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વ્યવહારમાં ઇન્દ્રિયથી સાક્ષાત્ થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે; તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ

વ્યાપ્ય અને બીજા સંબંધીને વ્યાપક કહે છે. ધુમાડો વ્યાપ્ય છે. અને અગ્નિ વ્યાપક છે.

વ્યાપ્ય-વ્યાપકની વચ્ચે રહેલ વ્યાપ્તિની ખબર હોય તો (i) વ્યાપ્ય પરથી વ્યાપકનું અનુમાન થઈ શકે: એ અન્વયિ વ્યાપ્તિથી થયું કહેવાય; અને (i) વ્યાપકના અભાવ પરથી વ્યાપ્યના અભાવનું જ્ઞાન થઈ શકે; એ જ્ઞાન વ્યતિરેકી વ્યાપ્તિ થયું ગણાય.

(૪) વ્યાપ્તિ ને ઉદાહરણ જાણ્યા પછી ઉપસંહાર કરાય તેને **ઉપનય** કહેવાય. દા. ત. પર્વતમાં અગ્નિ-વ્યાપ્ય ધુમાડો છે.

(૫) પછી નિર્ણય થાય કે પર્વતમા અગ્નિ છે એને **નિગમન** કહે છે.

આ પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, વગેરે પાંચ અવયવ 'પરાર્થ અનુમાન'માં યાને બીજાને અનુમાન કરવવામાં જરૂરી છે. સ્વાર્થાનુમાન તો હેતુ અને નિગમન બેથી ય થાય.

આત્મા, પરલોક, કર્મ, વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો નિર્ણય અનુમાન પ્રમાણથી થઈ શકે છે.

બીજાં દર્શનો **પ્રમાણ** (યથાર્થજ્ઞાન)નાં કરણને પ્રમાણ કહે છે. પરંતુ પ્રામાણ્યની વાત આવે ત્યારે એને પ્રમાનો ધર્મ માને છે! પણ એ કેમ બને? પ્રામાણ્ય તો પ્રમાણનો ધર્મ હોય. માટે પ્રમાણ એ જ્ઞાનકરણ નહિ, પણ ખુદ જ્ઞાન છે. તેથી જૈન દર્શન કહે છે. 'સ્વ-પર—વ્યવસાયિ જ્ઞાન' પ્રમાણ".

૩૭

નય અને નિક્ષેપ

વસ્તુમાં ભિન્નાભિન્નપણે અર્થાત્ ભેદાભેદ-સંબંધથી અનંતા ધર્મ રહેલા છે, એટલે વસ્તુ અનંત ધર્માત્મક છે, કેમકે વસ્તુમાં અનેકાનેક ગુણો અને ખાસિયતો વગેરે પર્યાયો તન્મયભાવે છે. ઉપરાંત એ વસ્તુ જગતનાં અનંત પદાર્થો સાથે કારણતા, અકારણતા, અકાર્યતા, સહભાવિતા, વિરોધિતા, સમાનતા, અસમાનતા વગેરેની દૃષ્ટિએ સંબંદ્ધ હોઈ તે તે અપેક્ષાએ તેવા તેવા અનેક ધર્મ આ વસ્તુમાં છે. દા ત. દીવાનો પ્રકાશ; એમાં તેજ (ઝગમગાટ), પીળાશ વગેરે એ ગુણ છે. દીવો તેલનો, મણિલાલનો, ઘરમાં રહેલો, વગેરે ખાસિયતો એ પર્યાય છે; તેમ અંધકારની વિરોધિતા, તેલ-વાટની કાર્યતા, વસ્તુદર્શનની કારણતા વગેરે અપરંપાર ધર્મ એનામાં છે. આ અન્વયી ધર્મો છે; વસ્તુમાં અસ્તિત્વ સંબંધથી

૧. નૈગમનય :—પ્રમાણ એ વસ્તુને સમગ્રતાએ જુએ છે, તેથી કોઈ અપેક્ષા તરફ એની દૃષ્ટિ નથી. ત્યારે નય વસ્તુને એના અનેક અંશોમાંથી એક અંશ રૂપે જુએ છે, તેથી એને અપેક્ષા તરફ દૃષ્ટિ હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન નયજ્ઞાન થાય છે. સ્થૂલ અપેક્ષાથી પ્રારંભનું નૈગમનય-જ્ઞાન થાય; અને સૂક્ષ્મ અપેક્ષાએ પછીના નયોનું જ્ઞાન હોય છે.

વસ્તુમાત્રમાં સામાન્ય અંશ અને વિશેષ અંશ હોય છે. દા. ત. વસ્ત્ર, બીજા વસ્ત્રની જેમ વસ્ત્રસામાન્ય છે પણ એક ડગલા તરીકે એ વસ્ત્રવિશેષ છે. એમાં ય પાછું એ બીજા ડગલાની હારોહાર ડગલો-સામાન્ય છે એને સફેદ હોઈ બીજા રંગીન ડગલા કરતાં ડગલો વિશેષ છે. આમ એકેક વસ્તુ સામાન્યરૂપ પણ છે અને વિશેષરૂપ પણ છે. એ જ સફેદ ડગલો વિશેષ-રૂપ જોયો. પરંતુ સુતરાઉ તરીકે બીજા રંગીન ડગલા સાથે સામાન્યરૂપ છે.

કિન્તુ સુતરાઉ તરીકે રેશમી ડગલા કરતાં ડગલો વિશેષ છે; એમાં ય વળી બીજા રેશમી ડગલાના હિસાબે જો સામાન્ય છે; પણ ખાસ સિલાઈવાળા તરીકે વિશેષ છે આમ વસ્તુમાં કેઈ સામાન્ય વિશેષો છે; ને તે તે અપેક્ષાએ વસ્તુ અનેક સામાન્ય રૂપે અને વિશેષરૂપે જણાય છે. આ કાર્ય નૈગમનય કરે છે. નૈગમ=નૈક. ગમ=બોધ અનેક બોધ, અર્થાત અનેક સામાન્ય અને અનેક વિશેષ રૂપે જ્ઞાન નૈગમનયથી જ્ઞાન અલબત્ એક વખતે અમુક સામાન્ય યા અમુક વિશેષરૂપે જ નૈગમનય જ્ઞાન થવાનું.

૨. સંગ્રહનય : એ વસ્તુને માત્ર સામાન્યરૂપે જાણે છે; દા. ત. 'મોહ શું કરો છો? બધું ય અંતે નાશવંત છે.'

વ્યવહાર થાય છે; ને તે શબ્દનયના ઘરનો છે. દા. ત. આ પત્ની નથી, દાર છે કેમકે પુરુષ જેવી છે. એમ, ઘડી એ નાનો ઘડો જ છે. છતાં કહેવાય છે કે 'આ ઘડો શું લાવ્યા? મારે તો ઘડી જોઈએ છે.'

૬. **સમભિરૂઢનય** એથી ય ઊંડે જઈ વસ્તુમાં શબ્દાર્થ ઘટે તો જ તેને એ વસ્તુ તરીકે માને. દા. ત. વકિલનો દીકરો 'વકિલ'ની અટકવાળો છતાં કહેવાય છે કે 'આ કોઈ વકિલ નથી.' એમ, ગોવાળિયાનું નામ ઈન્દ્ર પાડયું છે, પરંતુ તે કાંઈ ખરેખર ઇન્દ્ર નથી. ખરેખર ઇન્દ્ર તો દેવનો સ્વામી છે, કેમકે ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ઈન્દનવાળો એટલે કે ઐશ્વર્ય-વાળો; તે એમાં જ ઘટે છે. 'ઈન્દ્ર પ્રભુને મેરુ શિખર પર લઈ જાય છે', આ ઈન્દ્રનું જ્ઞાન કે વ્યવહાર એ સમભિરૂઢ નયના છે.

૭. **એવંભૂત નય** એથી પણ ઊંડે જઈને જણાવે છે કે શબ્દાર્થ પણ વર્તમાનમાં ઘટતો હોય તો જ તે વસ્તુ તરીકે તેને સંબોધી શકાય, નહિ કે પૂર્વે ઘટતો હતો તેટલા માત્રથી. દા. ત. 'ઈન્દ્ર ચક્રવર્તી કરતાંય અધિક વૈભવી સમ્રાટ છે.' આમાં ઈન્દ્રનું જ્ઞાન એવંભૂત નયનું થઈ રહ્યું છે; કેમકે દેવસભામાં સિંહાસન પર ઈન્દ્રપણાના ઐશ્વર્ય સાથે બિરાજમાન દેવરાજને જ ઇંદ્ર તરીકે સમજી રહ્યો છે. એમ રસોઈ વખતે 'ઘીનો ડબ્બો લાવો' (એટલે કે ઘી ભરેલો ડબ્બો લાવો) એમ કહેવાય છે તે એવંભૂત નયથી; કેમકે ત્યાં ઘીનો ભરેલો ડબ્બો કહેવો છે, ઘીનો ખાલી ડબ્બો નહિ (પૂર્વે ઘી ભરતા હતા પણ અત્યારે ખાલી છે, તે ઘડાનો બોધ જો એમ કરાય કે 'એ ઘીનો ઘડો નાનો છે,' તો તે સમભિરૂઢ નયનું જ્ઞાન થયું.)

(૨) સ્થાપનાનિક્ષેપ એટલે મૂળ વ્યક્તિની મૂર્તિ, ચિત્ર, ફોટા વગેરે, યા આકૃતિ. એ મૂર્તિ આદિમાં મૂળ વસ્તુની સ્થાપના અર્થાત્ ધારણા કરવામાં આવે છે. ત્યાં દા. ત. મૂર્તિને ઉદ્દેશીને 'આ મહાવીરસ્વામી છે,' એમ કહેવાય છે. નકશામાં 'આ ભારત દેશ છે, આ અમેરિકા છે,' વગેરે કહેવાય છે.

(૩) દ્રવ્યનિક્ષેપ—એટલે મૂળ વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા, કારણ–અવસ્થા, કે ઉત્તર અવસ્થાની ઉપાદાન (આધાર) વસ્તુ, યા ચિત્તોપયોગ વિનાની ક્રિયા દા. ત. ભવિષ્યમાં રાજા થનાર રાજપુત્રને અવસરે રાજા કહેવાય એ દ્રવ્યરાજા છે. તીર્થંકર થનાર આત્માને તીર્થંકર થયા પૂર્વે પણ 'મેરુ પર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે.' ઇત્યાદિ કહેવાય છે; અથવા સમવસરણ પર બેસી તીર્થ નથી પ્રવર્તાવી રહ્યા કિંતુ વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે પણ એમને તીર્થંકર તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. તીર્થંકર–અવસ્થાની એ ઉપાદાન યા આધારભૂત વસ્તુ છે, એમ રખડતા ચિત્તે કરાતું પ્રતિક્રમણ એ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે દ્રવ્ય-આવશ્યક છે.

(૪) ભાવનિક્ષેપ—તે તે નામનો અર્થ ભાવ વસ્તુને જે અવસ્થામાં બરાબર લાગુ થાય, તે અવસ્થામાં ભાવ-નિક્ષેપે વસ્તુ કહેવાય. દા. ત સમવસરણ પર દેશના દેતા હોય, ત્યારે 'તીર્થંકર' શબ્દનો અર્થ–ભાવ 'તીર્થને કરનાર દેશના આપી તીર્થને-શાસનને ચલાવનાર' એ લાગુ થાય છે. તેથી એ તીર્થંકર ભાવ-નિક્ષેપે ગણાય. સાધુતાના ગુણો-વાળા સાધુ દેવસભામાં સિંહાસન પર ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિએ શોભતો ઇન્દ્ર ..વગેરે ભાવ-નિક્ષેપે છે.

અહીં દ્રવ્ય-નિક્ષેપ, જેમ કારણભૂત વસ્તુમાં યોજાય છે,

(૨) સ્થાપનાનિક્ષેપ એટલે મૂળ વ્યક્તિની મૂર્તિ, ચિત્ર, ફોટા વગેરે, યા આકૃતિ. એ મૂર્તિ આદિમાં મૂળ વસ્તુની સ્થાપના અર્થાત્ ધારણા કરવામાં આવે છે. ત્યાં દા. ત. મૂર્તિને ઉદ્દેશીને 'આ મહાવીરસ્વામી છે,' એમ કહેવાય છે. નકશામાં 'આ ભારત દેશ છે, આ અમેરિકા છે,' વગેરે કહેવાય છે.

(૩) દ્રવ્યનિક્ષેપ—એટલે મૂળ વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા, કારણ–અવસ્થા, કે ઉત્તર અવસ્થાની ઉપાદાન (આધાર) વસ્તુ, યા ચિત્તોપયોગ વિનાની ક્રિયા દા. ત. ભવિષ્યમાં રાજા થનાર રાજપુત્રને અવસરે રાજા કહેવાય એ દ્રવ્યરાજા છે. તીર્થંકર થનાર આત્માને તીર્થંકર થયા પૂર્વે પણ 'મેરુ પર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે.' ઇત્યાદિ કહેવાય છે; અથવા સમવસરણ પર બેસી તીર્થ નથી પ્રવર્તાવી રહ્યા કિંતુ વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે પણ એમને તીર્થંકર તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. તીર્થંકર–અવસ્થાની એ ઉપાદાન યા આધારભૂત વસ્તુ *, એમ રખડતા ચિત્તે કરાતું પ્રતિક્રમણ એ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે દ્રવ્ય-આવશ્યક છે.

(૪) ભાવનિક્ષેપ—તે તે નામનો અર્થ ભાવ વસ્તુની જે અવસ્થામાં બરાબર લાગુ થાય, તે અવસ્થામાં ભાવ-નિક્ષેપે વસ્તુ કહેવાય. દા. ત સમવસરણ પર દેશના દેતા હોય, ત્યારે 'તીર્થંકર' શબ્દનો અર્થ–ભાવ 'તીર્થને કરનાર, દેશના આપી તીર્થને-શાસનને ચલાવનાર' એ લાગુ થાય છે. તેથી એ તીર્થંકર ભાવ-નિક્ષેપે ગણાય. સાધુતાના ગુણો-વાળા સાધુ દેવસભામાં સિંહાસન પર ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિએ શોભતો ઇન્દ્ર ..વગેરે ભાવ-નિક્ષેપે છે,

* અહીં દ્રવ્ય-નિક્ષેપ, જેમ કારણભૂત વસ્તુમાં યોજાય છે.

૩૮

● અનેકાંતવાદ (સ્યાદ્‌વાદ)
● સપ્તભંગી–અનુયોગ

જૈનદર્શન અનેકાંતવાદી દર્શન છે, બીજા દર્શનોની જેમ એકાંતવાદી નથી.

એકાંત એટલે વસ્તુમાં જે ધર્મની વાત પ્રસ્તુત હોય, એટલો એ જ ધર્મ હોવાનો નિર્ણય યા સિદ્ધાંત અને સત્ એવા પણ એના પ્રતિપક્ષી ધર્મનો ઇન્કાર, નિષેધ.

અનેકાંત એટલે એ ધર્મ હોવાનો અને બીજી અપેક્ષાએ ઘટતો એનો પ્રતિપક્ષી ધર્મ પણ હોવાનો નિર્ણય યા સિદ્ધાન્ત. દા. ત. એકાંત મતે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કે નિત્ય જ છે. અનિત્ય નહિ જ, અનેકાંત મતે નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે, અર્થાત નિત્યાનિત્ય છે. આ અનેકાંતવાદી પરિસ્થિતિ એ કાંઈ સંશય–અવસ્થા કે અચોક્કસ અવસ્થા નથી, પણ ચોક્કસ અસંદિગ્ધ અવસ્થા

વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જ તેવા, તેવા ધર્મ રહે છે. તેથી તે તે ધર્મનું દર્શન કે પ્રતિપાદન તે તે અપેક્ષાએ જ સાચું થઈ શકે. પણ તેથી બીજી જ ભળતી અપેક્ષાએ નહિ. બીજી અપેક્ષાએ તો બીજો જ ધર્મ કહેવો પડે.

દા. ત. આત્મા એ જીવ તરીકે જ નિત્ય છે. પણ મનુષ્ય તરીકે નિત્ય કાયમ નહિ. મનુષ્ય તરીકે તો એને અસ્થિર-અનિષ્ય જ કહેવો પડે. આમ જુદી જુદી અપેક્ષાથી જુદા જુદા ધર્મ એક જ વસ્તુમાં રહી શકે છે, તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ પણ હોય.

દા. ત, પાણીથી અધો ભરેલ ગ્લાસ ભરેલો પણ છે, ને ખાલી પણ છે. ત્રીજી આંગળી નાની ય છે, તેમ મોટી ય છે. એટલે એકાતે એક જ ધર્મ હોવાનો આગ્રહ રખાય, તો તે ખોટું છે.

તાત્પર્ય, વસ્તુ નિત્ય છે, એક છે, વગેરે, તે નિરપેક્ષપણે કે સર્વ અપેક્ષાએ નહિ, પણ કવચિત્ એટલે કે અમુક અપેક્ષાએ. આ અનેકાંતવાદ સિદ્ધાંતને કથંચિદ્‌વાદ, સ્યાદ્‌વાદ પણ કહે છે

સ્યાદ્ એટલે કથંચિદ્ અર્થાત્ અમુક અપેક્ષાએ તે તે ધર્મ યા પરિસ્થિતિનું પ્રતિપાદન એ સ્યાદ્‌વાદ. એકાંત દષ્ટિથી નહિ, પણ અનેકાંત દષ્ટિથી જ જોવું કે બોલવું પ્રામાણિક બને છે, માટે અનેકાંતવાદનો જ સિદ્ધાંત પ્રામાણિક છે જૈન દર્શન અનેકાંતવાદી છે, સ્યાદ્‌વાદી છે, સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત ધરાવે છે. નજીકના કાળમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈનને પણ બહુ તપાસને અંતે Principle of Relativity સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત અંકિત કરવો પડ્યો છે.

પરબાકાશ નવું ઉત્પન્ન થયું. વળી એ તૂટી ગઈ ત્યારે એ પરબાકાશ નષ્ટ થયું. આ પરબાકાશ કાંઈ આકાશથી જુદી ચીજ નથી. માટે આકાશ જ તે રૂપે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થયું કહેવાય; જ્યારે તે આકાશરૂપે કાયમ છે. વિશ્વની વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યની મહાસત્તા વ્યપેલી છે.

☐ સપ્તભંગી ☐

વસ્તુદ્રવ્યમાં અનંત પર્યાય, અનંત ધર્મ રહે છે. તેથી વસ્તુ અનંત પર્યાયાત્મક અનંત ધર્માત્મક હોય છે. એમાં તે તે ધર્મ તે તે અપેક્ષાએ હોય છે, અને બીજી અપેક્ષાએ નથી હોતા આ અપેક્ષા પર સાત જાતના પ્રશ્ન ઊઠે છે અને તેનું સમાધાન સાત પ્રકારે કરવામાં આવે છે આ સાત પ્રકારને સપ્તભંગી કહે છે.

અહીં પહેલાં વસ્તુનું પોતાનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અર્થાત્ દળ, સ્થાન સમય અને ગુણધર્મ એ વિધેય સ્વરૂપે અને એથી વિપરીત નિષેધ સ્વરૂપે જોઈએ. બંને ય સ્વરૂપ વસ્તુ સાથે સંકળાયેલ છે.

દા. ત. ઘડો એક વસ્તુ છે: એની સાથે સ્વદ્રવ્ય (ઉપાદાન)-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાળ-સ્વભાવનો સંબંધ છે, પણ તે દ્રવ્ય સાથે વિધેય રૂપે, અસ્તિત્વરૂપે, પરસ્પર સંકળાયેલા રૂપે, અનુવૃત્તિરૂપે, સંબદ્ધ છે. અર્થાત્ એ સ્વદ્રવ્ય માટી વગેરે ઘડામય છે. ત્યારે ઘડા સાથે પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાળ-પર ભાવનો ય સંબંધ છે. પરંતુ તે દ્રવ્ય સાથે નાસ્તિરૂપે, નિષેધ્યરૂપે, જુદાઈરૂપે, વ્યાવૃત્તિરૂપે, અર્થાત્ ઘડાથી એ તદ્દન અલગ છે.

કોઈ એક ઘડાનું સ્વદ્રવ્ય માટી છે, સ્વક્ષેત્ર રસોડું છે, સ્વકાળ કારતક માસ છે, સ્વભાવ લાલ, મોટો, કિંમતી વગેરે છે.

વ્યવહાર થાય છે; ને તે શબ્દનયના ઘરનો છે. દા. ત. આ પત્ની નથી, દાર છે કેમકે પુરુષ જેવી છે. એમ, ઘડી એ નાનો ઘડો જ છે. છતાં કહેવાય છે કે 'આ ઘડો શું લાવ્યા? મારે તો ઘડી જોઈએ છે.'

૬. **સમભિરૂઢનય** એથી ય ઊંડે જઈ વસ્તુમાં શબ્દાર્થ ઘટે તો જ તેને એ વસ્તુ તરીકે માને. દા. ત. વકિલનો દીકરો 'વકિલ'ની અટકવાળો છતાં કહેવાય છે કે 'આ કોઈ વકિલ નથી.' એમ, ગોવાળિયાનું નામ ઈન્દ્ર પાડયું છે, પરંતુ તે કાંઈ ખરેખર ઇન્દ્ર નથી. ખરેખર ઇન્દ્ર તો દેવનો સ્વામી છે, કેમકે ઇન્દ્ર શબ્દનો અર્થ ઈન્દનવાળો એટલે કે ઐશ્વર્ય-વાળો; તે એમાં જ ઘટે છે. 'ઈન્દ્ર પ્રભુને મેરુ શિખર પર લઈ જાય છે', આ ઈન્દ્રનું જ્ઞાન કે વ્યવહાર એ સમભિરૂઢ નયના છે.

૭. **એવંભૂત નય** એથી પણ ઊંડે જઈને જણાવે છે કે શબ્દાર્થ પણ વર્તમાનમાં ઘટતો હોય તો જ તે વસ્તુ તરીકે તેને સંબોધી શકાય, નહિ કે પૂર્વે ઘટતો હતો તેટલા માત્રથી. દા. ત. 'ઈન્દ્ર ચક્રવર્તી કરતાંય અધિક વૈભવી સમ્રાટ છે.' આમાં ઈન્દ્રનું જ્ઞાન એવંભૂત નયનું થઈ રહ્યું છે; કેમકે દેવસભામાં સિંહાસન પર ઈન્દ્રપણાના ઐશ્વર્ય સાથે બિરાજમાન દેવરાજાને જ ઇંદ્ર તરીકે સમજી રહ્યો છે. એમ રસોઈ વખતે 'ઘીનો ડબો લાવો' (એટલે કે ઘી ભરેલો ડબ્બો લાવો) એમ કહેવાય છે તે એવંભૂત નયથી; કેમકે ત્યાં ઘીનો ભરેલો ડબ્બો કહેવો છે, ઘીનો ખાલી ડબ્બો નહિ (પૂર્વે ઘી ભરતા હતા પણ અત્યારે ખાલી છે, તે ઘડાને ખોજી તે એમ કરાય કે 'એ ઘીનો ઘડો નાનો છે.' તો તે સમભિરૂઢ નયનું જ્ઞાન થયું.)

(૨) સ્થાપનાનિક્ષેપ એટલે મૂળ વ્યક્તિની મૂર્તિ, ચિત્ર, ફોટા વગેરે, યા આકૃતિ. એ મૂર્તિ આદિમાં મૂળ વસ્તુની સ્થાપના અર્થાત્ ધારણા કરવામાં આવે છે. ત્યાં દા. ત. મૂર્તિને ઉદ્દેશીને 'આ મહાવીરસ્વામી છે,' એમ કહેવાય છે. નકશામાં 'આ ભારત દેશ છે, આ અમેરિકા છે,' વગેરે કહેવાય છે.

(૩) દ્રવ્યનિક્ષેપ—એટલે મૂળ વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા, કારણ-અવસ્થા, કે ઉત્તર અવસ્થાની ઉપાદાન (આધાર) વસ્તુ, યા ચિત્તોપયોગ વિનાની ક્રિયા દા. ત. ભવિષ્યમાં રાજા થનાર રાજપુત્રને અવસરે રાજા કહેવાય એ દ્રવ્યરાજા છે. તીર્થંકર થનાર આત્માને તીર્થંકર થયા પૂર્વે પણ 'મેરુ પર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે.' ઇત્યાદિ કહેવાય છે; અથવા સમવસરણ પર બેસી તીર્થ નથી પ્રવર્તાવી રહ્યા કિંતુ વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે પણ એમને તીર્થંકર તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. તીર્થંકર-અવસ્થાની એ ઉપાદાન યા આધારભૂત વસ્તુ *, એમ રખડતા ચિત્તે કરાતું પ્રતિક્રમણ એ દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ છે દ્રવ્ય-આવશ્યક છે.

(૪) ભાવનિક્ષેપ—તે તે નામનો અર્થ ભાવ વસ્તુની જે અવસ્થામાં બરાબર લાગુ થાય, તે અવસ્થામાં ભાવ-નિક્ષેપે વસ્તુ કહેવાય. દા. ત સમવસરણ પર દેશના દેતા હોય, ત્યારે 'તીર્થંકર' શબ્દનો અર્થ-ભાવ 'તીર્થને કરનાર, દેશના આપી તીર્થને-શાસનને ચલાવનાર' એ લાગુ થાય છે. તેથી એ તીર્થંકર ભાવ-નિક્ષેપે ગણાય. સાધુતાના ગુણોવાળા સાધુ દેવસભામાં સિંહાસન પર ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધિએ શોભતો ઇન્દ્ર ..વગેરે ભાવ-નિક્ષેપે છે.

* અહીં દ્રવ્ય-નિક્ષેપ, જેમ કારણભૂત વસ્તુમાં યોજાય છે.

● અનેકાંતવાદ (સ્યાદ્‌વાદ)
● સપ્તભંગી-અનુયોગ

જૈનદર્શન અનેકાંતવાદી દર્શન છે, બીજા દર્શનોની જેમ એકાંતવાદી નથી.

એકાંત એટલે વસ્તુમાં જે ધર્મની વાત પ્રસ્તુત હોય, એટલો એ જ ધર્મ હોવાનો નિર્ણય યા સિદ્ધાંત અને સત્‌ એવા પણ એના પ્રતિપક્ષી ધર્મનો ઇન્કાર, નિષેધ.

અનેકાંત એટલે એ ધર્મ હોવાનો અને બીજી અપેક્ષાએ ઘટતો એનો પ્રતિપક્ષી ધર્મ પણ હોવાનો નિર્ણય યા સિદ્ધાન્ત. દા. ત. એકાંત મતે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કે નિત્ય જ છે. અનિત્ય નહિ જ, અનેકાંત મતે નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે, અર્થાત નિત્યાનિત્ય છે. આ અનેકાંતવાદી પરિસ્થિતિ એ કાંઈ સંશય-અવસ્થા કે અચોક્કસ અવસ્થા નથી, પણ ચોક્કસ અસંદિગ્ધ અવસ્થા

વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જ તેવા, તેવા ધર્મ રહે છે. તેથી તે તે ધર્મનું દર્શન કે પ્રતિપાદન તે તે અપેક્ષાએ જ સાચું થઈ શકે, પણ તેથી બીજી જ ભળતી અપેક્ષાએ નહિ. બીજી અપેક્ષાએ તો બીજો જ ધર્મ કહેવો પડે.

દા. ત. આત્મા એ જીવ તરીકે જ નિત્ય છે. પણ મનુષ્ય તરીકે નિત્ય કાયમ નહિ. મનુષ્ય તરીકે તો એને અસ્થિર-અનિષ્ય જ કહેવો પડે. આમ જુદી જુદી અપેક્ષાથી જુદા જુદા ધર્મ એક જ વસ્તુમાં રહી શકે છે, તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ પણ હોય.

દા. ત, પાણીથી અધો ભરેલ ગ્લાસ ભરેલો પણ છે, ને ખાલી પણ છે. ત્રીજી આંગળી નાની ય છે, તેમ મોટી ય છે. એટલે એકાતે એક જ ધર્મ હોવાનો આગ્રહ રખાય, તો તે ખોટું છે.

તાત્પર્ય, વસ્તુ નિત્ય છે, એક છે, વગેરે, તે નિરપેક્ષપણે કે સર્વ અપક્ષાએ નહિ, પણ કથચિત્ એટલે કે અમુક અપેક્ષાએ. આ અનેકાંતવાદ સિદ્ધાંતને કથંચિદ્વાદ, સ્યાદ્વાદ પણ કહે છે

સ્યાદ્ એટલે કથંચિદ્ અર્થાત્ અમુક અપેક્ષાએ તે તે ધર્મ યા પરિસ્થિતિનું પ્રતિપાદન એ સ્યાદ્વાદ. એકાંત દૃષ્ટિથી નહિ. પણ અનેકાંત દૃષ્ટિથી જ જોવું કે બોલવું પ્રામાણિક બને છે, માટે અનેકાંતવાદનો જ સિદ્ધાંત પ્રામાણિક છે જૈન દર્શન અનેકાંતવાદી છે, સ્યાદ્વાદી છે, સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત ધરાવે છે. નજીકના કાળમાં થયેલા વૈજ્ઞાનિક આઈન્સ્ટાઈનને પણ બહુ તપાસને અંતે Principle of Relativity સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત અંકિત કરવો પડ્યો છે.

પરબાકાશ નવું ઉત્પન્ન થયું. વળી એ તૂટી ગઈ ત્યારે એ પરમાકાશ નષ્ટ થયું. આ પરબાકાશ કાંઈ આકાશથી જુદી ચીજ નથી. માટે આકાશ જ તે રૂપે ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થયું કહેવાય; જ્યારે તે આકાશરૂપે કાયમ છે. વિશ્વની વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યની મહાસત્તા વ્યાપેલી છે.

☐ સપ્તભંગી ☐

વસ્તુદ્રવ્યમાં અનંત પર્યાય, અનંત ધર્મ રહે છે. તેથી વસ્તુ અનંત પર્યાયાત્મક અનંત ધર્માત્મક હોય છે. એમાં તે તે ધર્મ તે તે અપેક્ષાએ હોય છે, અને બીજી અપેક્ષાએ નથી હોતા આ અપેક્ષા પર સાત જાતના પ્રશ્ન ઊઠે છે અને તેનું સમાધાન સાત પ્રકારે કરવામાં આવે છે આ સાત પ્રકારને સપ્તભંગી કહે છે.

અહીં પહેલાં વસ્તુનું પોતાનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અર્થાત્ દળ, સ્થાન સમય અને ગુણધર્મ એ વિધેય સ્વરૂપે અને એથી વિપરીત નિષેધ્ય સ્વરૂપે જોઈએ. બંને ય સ્વરૂપ વસ્તુ સાથે સંકળાયેલ છે.

દા. ત. ઘડો એક વસ્તુ છે: એની સાથે સ્વદ્રવ્ય (ઉપાદાન)-સ્વક્ષેત્ર-સ્વકાળ-સ્વભાવનો સંબંધ છે, પણ તે દ્રવ્ય સાથે વિધેય રૂપે, અસ્તિત્વરૂપે, પરસ્પર સંકળાયેલા રૂપે, અનુવૃત્તિરૂપે, સંબદ્ધ છે. અર્થાત્ એ સ્વદ્રવ્ય માટી વગેરે ઘડામય છે. ત્યારે ઘડા સાથે પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાળ-પર ભાવનો ય સંબંધ છે. પરંતુ તે દ્રવ્ય સાથે નાસ્તિરૂપે, નિષેધ્યરૂપે, જુદાઈરૂપે, વ્યાવૃત્તિરૂપે, અર્થાત્ ઘડાથી એ તદ્દન અલગ છે.

કોઈ એક ઘડાનું સ્વદ્રવ્ય માટી છે, સ્વક્ષેત્ર રસોડું છે, સ્વકાળ કારતક માસ છે, સ્વભાવ લાલ, મોટો, કિંમતી વગેરે છે.

૫. ઘડો ક્રમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કહેવાય કે અસ્તિ (સત્) અને અવક્તવ્ય.

૬. ઘડો ક્રમશઃ પરદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કે નાસ્તિ (અસત્) ને અવક્તવ્ય.

૭. ઘડો ક્રમશઃ સ્વદ્રવ્યાદિ, પરદ્રવ્યાદિ અને ઉભય અપેક્ષાએ કેવો? તો કે અસ્તિ નાસ્તિ (સત્-અસત્) અને અવક્તવ્ય

સારાંશ, ઘડામાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ (સત્ત્વ, અસત્ત્વ) બંને ધર્મ રહે છે. પણ જુદી જુદી અપેક્ષાએ રહે છે. જે કાળે સત્ છે તે જ કાળે અસત્ પણ છે, ભલે પ્રસંગવશ એકલો સત્ કહીએ તો પણ તે સમજી મૂકીને કે એ અસત પણ છે જ. એનો અર્થ એ કે સત્ કહીએ છીએ તે અમુક અપેક્ષાએ.

આ 'અપેક્ષાએ'નો ભાવ સૂચવવા 'સ્યાત્' પદ વપરાય છે, એટલે કહેવાય કે ઘડો સ્યાત્ સત્ છે, પરંતુ સત્ તો નિશ્ચિત છે જ. એ નિશ્ચિતતા સૂચવવા 'एव' પદ વપરાય છે. ('एव'=જ) એટલે અંતિમ પ્રતિપાદન આ કે 'ઘટઃ સ્યાત્ સત્ એવ'= ઘડો કથંચિત્ (યાને અપેક્ષાએ) સત્ છે જ' એમ 'ઘટઃ સ્યાત્ અસત્ એવ'='ઘડો કથંચિત (યાને અપેક્ષાએ) અસત્ છે જ.' એમ બાકીનાં પ્રતિપાદન થાય આને સપ્તભંગી કહે છે.

એવી સપ્તભંગી સત્-અસત્ની જેમ 'નિત્ય-અનિત્ય' 'મોટો-નાનો,' 'ઉપયોગી-નિરુપયોગી,' 'કિંમતી-મામુલી' વગેરેને લઈને ય થાય, ત્યાં બધે જુદી જુદી અપેક્ષાઓ કામ કરે છે.

એના આચાર વિચારનું વર્ણન છે. દા. ત. આચારાંગ-નિશીથ, ધર્મબિંદુ-ધર્મસંગ્રહ. શ્રાદ્ધવિધિ, આચારપ્રદીપ. વગેરે.

૪. ધર્મકથાનુયોગ–એટલે કે જેમાં ધર્મ પ્રેરક કથાઓ દૃષ્ટાન્તોનું વર્ણન છે. દા. ત. જ્ઞાતાધ્યયન–આગમ, સમરાદિત્ય ચારિત્ર, ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ–ચારિત્ર વગેરે.

☐ પ્રકરણ ૩૭–૩૮ના પ્રશ્નો ☐

૧. પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાન સાચું અને ખોટું કેમ ?
૨. સાત નયો દૃષ્ટાન્તથી સમજાવો.
૩. ઉત્પાદ–વ્યય–ધ્રૌવ્યની મહાસત્તા વિશ્વવ્યાપી શી રીત ?
૪. 'તીર્થંકર'માં ૪ નિક્ષેપા ઘટાવો.
૫ જૈનશાસ્ત્રોના વિભાગ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરો.